

Een Mikwe in Venlo?

2004- 2013

---

*Rekenkamernotitie rondom het identificatie-
en besluitvormingsproces*

Notitie

SAMENSTELLING REKENKAMERCOMMISSIE

Externe voorzitter

Dhr. H. Verdellen

Leden

Mevr. W. de Bruin (lid)
Dhr. W van Deursen (extern lid)
Dhr. J.G.U.G. Hoezen (lid)
Dhr. A.F.E. Pieko (lid)

December 2013

SECRETARIAAT REKENKAMERCOMMISSIE

Secretaris/onderzoeker

Dhr. A.J. Holman

Adres

Postbus 3434
5902 RK Venlo

Telefoonnummer

077 – 359 6341

E-mail

b.holman@venlo.nl

Website

www.venlo.nl/rekenkamer

Notitie

Notitie

REKENKAMERCOMMISSIE VENLO

aan Gemeenteraad Venlo
College van B&W gemeente Venlo
Fractievoorzittersoverleg

c.s.

van Rekenkamer Venlo

onderwerp Onderzoek Rekenkamer identificatieproces Mikwe
Venlo

team GEGRF
steller AJ Holman MAC
doorkiesnummer +31 77 3596341
e-mail b.holman@venlo.nl
raadsnotitienummer: RN9
datum 4 december 2013

Inhoud

Aanleiding onderzoek.....	2
Scope van het onderzoek.....	3
Vraagstelling	3
Aanpak van het onderzoek.....	3
Hoofdstuk 1: Feitenrelaas.....	4
Hoofdstuk 2: Bevindingen rekenkamer op de onderzoeksvragen	14
Hoofdstuk 3: Conclusies en Aanbevelingen.....	21
Bijlage 1: lijst van geïnterviewde personen.....	26
Bijlage 2: detail feitenrelaas drs.K. Bongers	28
Bijlage 3 : Rapport prof. dr L. P. Louwe Kooijmans.....	62
Samenvatting van de bevindingen.....	
Conclusies.....	81

Aanleiding onderzoek

Naar aanleiding van berichtgeving in de Limburgse media is discussie ontstaan over het identificatieproces van het Mikwe in Venlo. Dit Mikwe dat gedateerd wordt in de dertiende eeuw, zou het oudste in Nederland aangetroffen joodse badhuis zijn. Het Mikwe is als belangrijke archeologische vondst in een aparte vleugel in het Limburgs museum geplaatst. Naar aanleiding van de ontstane discussie in de afgelopen maanden van 2013 heeft het Fractievoorzittersoverleg Venlo (FVO) in overleg met het College de Rekenkamer Venlo verzocht het dossier rondom het Mikwe te onderzoeken en een advies te geven aan de gemeenteraad over het identificatie- en besluitvormingsproces. Dit onafhankelijke onderzoek wordt tevens gewenst door de betrokken stadsarcheoloog.

Doel van het onderzoek is het feitenrelaas inzichtelijk te maken voor de raad, en daarbij te beoordelen of in dit proces bestuurlijk juiste afwegingen en keuzes gemaakt zijn.

Notitie

Deze vraag heeft zowel verantwoordings- als doelmatigheidsaspecten. Het FVO vraagt de rekenkamer het onderzoek voor het einde van het jaar af te ronden, en het liefst te presenteren in de raadsyclus van december

Scope van het onderzoek

Het onderzoek van de rekenkamer richt zich op twee zaken:

1. Een **reconstructie van de feiten in de tijd**:
  - a. Wat is er gebeurd
  - b. Hoe was het besluitvormingsproces
2. Een **verdieping op basis van de Bestuurlijke invalshoek**
  - a. Zijn keuzes gemaakt op basis van zorgvuldige en rationele afwegingen?
  - b. Zijn college en gemeenteraad juist, volledig en tijdig geïnformeerd?
  - c. Hoe is de overdracht aan het Limburgs Museum bestuurlijk tot stand gekomen?

De rekenkamer heeft allereerst het feitenrelaas voor de raad transparant op een rij gezet. Dit is gedaan in een gestructureerde tijdlijn waarin alle processtappen opeenvolgend worden geplaatst. Daardoor ontstaat er een duidelijk en onbetwist verloop van de feiten in dit dossier.

Vraagstelling

Centrale onderzoeksvraag: *is er sprake geweest van een objectief en zorgvuldig identificatie- en besluitvormingsproces met betrekking tot het Mikwe?*

Van deze centrale onderzoeksvraag **afgeleide deelvragen** zijn:

1. *Uit welke stappen heeft het proces bestaan?*
2. *Wat zijn de besluitvormingsmomenten in het proces geweest mbt identificatie en daarmee samenhangende afwegingen?*
3. *Welke actoren zijn er betrokken geweest bij ieder besluitvormingsmoment en met welke rol/inbreng?*
4. *Is er in ieder besluitvormingsmoment sprake geweest van objectiveerbare en verifieerbare feiten, met logische uitkomsten als gevolg?*
5. *Zijn Raad en College in het proces volledig en tijdig geïnformeerd?*

Aanpak van het onderzoek

Gezien de gevraagde oplevertermijn stond het onderzoek onder een zeer hoge tijdsdruk. Het onderzoek is middels een "Quick scan" uitgevoerd worden, waarbij bestuurlijk wederhoor toegepast wordt middels de systematiek van beeldvormende en oordeelsvormende raadsvergadering.

Voor het onderzoek is een begeleidingscommissie samengesteld die bestaat uit drs. H.J.W. Verdellen, voorzitter Rekenkamer, en prof.dr. L.P. Louwe Kooijmans als ondersteunend specialist op het gebied van archeologisch onderzoek.

Notitie

Prof Louwe Kooijmans is emeritus hoogleraar archeologie, en lid van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen.

Prof. Louwe Kooijmans is in het bijzonder ingegaan op de volgende vraag:

“Is het identificatieproces met betrekking tot het Mikwe uitgevoerd conform wetenschappelijke methoden c.q. in de archeologische (onderzoeks)wetenschappen gangbare werkwijzen?”

Naast de gebruikelijke documentanalyse zijn interviews met betrokken portefeuillehouders, afdelingshoofden en betrokken projectmedewerkers en extern betrokken onderzoekers gehouden om een goed beeld te krijgen. Het feitenrelaas en de bevindingen zijn aan het college (cq de afdeling) voor technisch wederhoor voorgelegd.

De rekenkamer heeft hierna de conclusies en aanbevelingen middels deze notitie aan het fractievoorzittersoverleg geformuleerd.

Tot slot zal de rekenkamer haar bevindingen presenteren in de beeldvormende raadsvergadering van december.

Wat bestuurlijk wederhoor betreft kan het college in de oordeelsvormende raadsvergadering van december een reactie geven.

Hoofdstuk 1: Feitenrelaas¹

2004

- September 2004 Ontdekking van een keldercomplex bij de Maasboulevard. Bouwhistoricus Bart Klück is ervan overtuigd dat het een mikwe is en dateert het op middeleeuws. Stadsarcheoloog Maarten Dolmans mailt 42 collega's in het land met de mededeling dat er tijdens archeologisch onderzoek aan de Maasboulevard “een vermoedelijke mikwe” is aangetroffen. Hij vraagt zijn collega's:
  - In welke gemeenten zijn mikwes bekend/opgegraven?
  - Uit welke tijd stammen deze mikwes?
  - Wie kent een of meerdere specialisten op dit gebied die ons kan/kunnen helpen met een definitief oordeel?
  - Kennen jullie literatuur hierover? vraagt om informatie over bekende/opgegraven mikwes, datering daarvan, literatuur en specialisten die kunnen helpen met een definitief oordeel?

Bart Klück stelt dat hij zelf hooguit een kenner kan worden genoemd en dat er in Nederland geen bouwhistorische experts zijn die kunnen bevestigen dat het om een mikwe gaat.

Er is veel belangstelling voor de vondst, onder meer vanuit het Limburgs Museum en vanuit de joodse gemeenschap.

---

¹ Samenvatting op basis feitenrelaas drs K.Bongers, zie bijlage 2 waar nodig zijn op basis van verdere bestudering tekstuele wijzigingen aangebracht door de rekenkamer. Verder zijn de interviewresultaten verwerkt. De volledige ongewijzigde beschrijving inclusief de detailinformatie is opgenomen als bijlage 2

Notitie

Bevindingen rekenkamer:

1. Bart Klück is daar op vrijwillige basis, er is geen formele opdracht verhouding met de gemeente Venlo²
  2. In de ontvangen reacties wordt de identificatie als mikwe niet bevestigd, maar ook niet ontkend.
  3. Prematuur is een nog onvoldoende onderbouwd idee uit eigen geleding (de 'identificatie' als mikwe door Klück) als een vaststaand feit uitgedragen naar andere gemeentelijke diensten (archief), museum, de Joodse gemeenschap en het gemeentebestuur.
  4. ADC drong aan op voorzichtigheid en onderbouwing van de interpretatie bij de stadsarcheoloog. Dit is niet door ADC gemeld aan de formele projectleider Maasboulevard.
- Oktober 2004 Dolmans mailt diverse buitenlandse experts (onder meer Dr. Monika Porsche, Heidelberg, Dr. Lenarz, Jüdisches Museum Frankfurt) met de volgende verzoeken:
    - Zo mogelijk bevestiging op grond van meegestuurde foto's dat het om een mikwe gaat;
    - Of men bekend is met andere mikwes uit de periode 1350-1450 naast Worms, Keulen en Nederlandse mikwes;
    - Literatuur ter zake;
    - Namen van specialisten op het gebied van mikwes die behulpzaam kunnen zijn en die eventueel naar Nederland kunnen komen om ter plaatse de vondst te bekijken.

In een notitie aan de betrokken wethouders stelt Van 't Hof (beleidsmedewerker monumenten Venlo, en operationeel leidinggevende van stadsarcheoloog Dolman) dat er nog twee aspecten open staan voordat over verplaatsing van het mikwe kan worden overgegaan:

- Bevestiging dat het om een middeleeuwse mikwe gaat. Daarover wordt nog via email gecorrespondeerd "met Duitse deskundigen". "Getracht wordt om een van deze deskundigen in de vermoedelijke Mikwe in Venlo ter plaatse te laten bekijken en beoordelen".
- De constructie is een te hoge belasting voor de vloeren van het Limburgs Museum. "Nader overleg zal een en ander definitief duidelijk moeten maken".

Bureau BAAC krijgt opdracht voor beperkt archeologisch onderzoek. De vragen die BAAC moet beantwoorden luiden:

- Is de keldervulling primair, of is het materiaal van elders afkomstig?
- Wat is de aard van het materiaal in relatie tot het mikwe?

---

² Bron: interview Klück

Notitie

- Zijn er specifieke sporen te vinden die duiden op gebruik van de structuren als mikwe?

Bevindingen rekenkamer:

5. De buitenlandse experts bevestigen noch ontkennen dat het om een mikwe gaat. Sceptis van geraadpleegde, met name Duitse collega's werd niet als zodanig onderkend en opgevat als bevestiging van de eigen interpretatie.
  6. Er zijn in deze periode geen buitenlandse experts naar Nederland gekomen om de vondst te bekijken.³
  7. Naar aanleiding van het veldonderzoek vond tot twee maal een kritische discussie plaats tussen alle direct betrokkenen over de houdbaarheid van de Mikwe hypothese ten kantore van BAAC, maar daaraan zijn geen consequenties verbonden met betrekking tot de uitplaatsing.⁴
  8. De opdracht aan BAAC was feitelijk onnodig, omdat de vragen in her reguliere archeologische Maasboulevardonderzoek en bestek van ADC pasten.
- November 2004 Dolmans meldt in een notitie aan wethouders Wolters en Leppink dat het archeologische en bouwhistorisch onderzoek zijn afgerond en dat de eerste resultaten snel worden verwacht. Bureau BAAC brengt de notitie "Het Mikwe aan de Maaskade uit". Daarin wordt verondersteld dat het - volgens deskundigen - om een mikwe gaat. Datering van het vondstcomplex is circa 1325-1375. Wethouder Wolters overlegt met de Joodse gemeenschap (heren Wennek en Sterk). Zij komen overeen dat gemeente en de joodse gemeenschap er alles aan gelegen is het mikwe veilig te stellen en in Venlo te behouden.

Bevindingen rekenkamer:

9. Op dat ogenblik is niet naar alternatieve interpretaties gekeken voor de archeologische vondst.

December 2004 Collegevoorstel voor het proces inzake uitplaatsing van het mikwe (in tegenstelling tot wat normaal is, namelijk behoud door documentatie en daarna sloop).

Bevindingen rekenkamer: -

10. Een indringende bespreking van de argumenten pro en contra en een toetsing aan de criteria waaraan een mikwe moet voldoen had toen weliswaar plaatsgevonden (zie ook bevinding 7), maar werd niet openbaar gemaakt⁵

2005

- Januari 2005 In raadsinformatiebrief 2005 35 wordt gemeld dat de aanbestedingsprocedure voor verwijdering en tijdelijk opslaan van het mikwe loopt.

---

³ Bron : Geen verwijzing in dossier en bevestigd in interviews

⁴ Bron interview BAAC

⁵ Zie rapport bijlage 2 prof. Louwe Kooijmans, pg. 68-69

Notitie

De opdracht voor het verwijderen en tijdelijk opslaan van het mikwe worden gegund aan Koninklijke Woudenberg. Het mikwe wordt opgeslagen op de gemeentewerf.

Bevindingen rekenkamer:

11. De informatie aan de raad ging volledig uit van de identificatie van de structuur als mikwe,

- Februari 2005 wordt het conceptrapport van BAAC met betrekking tot het archeologisch onderzoek naar “het veronderstelde joods ritueel bad aan de Maasboulevard” ontvangen. Deze structuren dateren volgens het rapport uit de dertiende en veertiende eeuw en hebben enkele verbouwingen ondergaan. Gesteld wordt dat de verschillende ruimten door deskundigen zijn geïnterpreteerd als een mikwe, een joods ritueel bad. Op basis van de bevindingen is het mogelijk aan de ruimte een functie toe te schrijven die strookt met een mikwe. Honderd procent zekerheid is echter niet te geven. Volgens dit rapport is het aannemelijk dat S14 de functie had van het rituele bad en niet (zoals eerder gedacht) S13.
- Maart 2005
Op initiatief van de burgemeester wordt overlegd met de Joodse gemeenschap (heren Wennek en Sterk) teneinde het proces om het mikwe een nieuwe functie te geven binnen de gemeente Venlo te bespoedigen. Inzet allen: behoud van het mikwe voor Venlo en presenteren aan een groot publiek.
- Juli 2005
Onafhankelijke bouwhistoricus Viersen(gecontracteerd door ADC) stelt dat er “enige interpretatieverschillen” zitten tussen de eerdere rapportage van BAAC en de nieuwste rapportage. Hij stuurt aanvullende teksten voor het rapport van BAAC (“De Kelders van Venlo”). Van der Velde (ADC) tracht later (augustus) “de scherpe kantjes” van Viersens “aanvullingen weg te vijlen”, maar noemt het verslag van Viersen kwalitatief goed en een broodnodige aanvulling op het onderzoek van BAAC. De versie na aanpassing van het verslag door Van der Velde bevat de zinnen: “Deze kelder is door dhr. B. Klück (bouwhistoricus) herkend als mikwe (joods badhuis). Nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-Archeoprojecten en BAAC bevestigde deze interpretatie.”

Bevindingen rekenkamer:

12. De twijfels van Viersen zijn niet verder ambtelijk of bestuurlijk besproken. Er is een verschil in de versies van rapporten van ADC en BAAC. In de eerste versie staat dat ADC en BAAC de interpretatie van Klück bevestigen; In latere versies van rapporten is de zin over bevestiging door ADC en BAAC van de Mikwe interpretatie verdwenen.⁶

---

⁶ Het verschil betreft de functionele interpretatie, niet zozeer de bouwkundige beschrijvingen

Notitie

Voorgesteld wordt om te komen tot een Stichting Mikwe Venlo. De burgemeester vraagt gedeputeerde Wolfs om zitting te nemen in de beoogde stichting.

- Augustus 2005
Er is onderzoek uitgevoerd naar mogelijke locaties voor het mikwe. Hieruit is naar voren gekomen dat er in de huidige planvorming van het project Maasboulevard geen rekening is gehouden met terugplaatsing van het mikwe op de oorspronkelijke locatie. Van plaatsing onder de Oude Markt is de gemeente geen voorstander, omdat dan een aanzienlijk deel van het cultuurhistorische erfgoed in de Oude Markt moet worden opgegraven. Een derde locatie die eerder werd genoemd (aan de Kwietheuveld, waar de synagoge heeft gelegen) wordt onderzocht op geschiktheid.

2006

- April 2006:
De projectleider Maasboulevard (Serge van Dellen) meldt aan Dolmans inzake overleg met Jacobs (opperrabijn), Wesly (voorzitter NIHS-Limburg) en burgemeester dat hij in het overleg heeft aangegeven dat “om verschillende redenen” de vindplaats van het mikwe, alsmede een plek bij de voormalige synagoge, als definitieve plek voor het Mikwe afvallen en de zoektocht richting het Limburgs Museum leidt.

2007

- Januari 2007
Conceptrapportage inzake Maasboulevard wordt opgesteld.

Bevindingen rekenkamer:

13. De passage dat door middel van nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-ArcheoProjecten en BAAC deze interpretatie werd bevestigd (zie juli 2005), staat niet meer opgenomen in de conceptrapportage Maasboulevard.

- Oktober 2007
Raadsbesluit inzake initiatiefvoorstel Heuvelings (VVD) met betrekking tot het Mikwe
De raad besluit:
  - Het college opdracht te geven een onderzoek te starten naar de technische en stedenbouwkundige haalbaarheid van het plaatsen van het mikwe bij voorkeur op of in de buurt van de plaats waar ooit de synagoge heeft gestaan (mits dit past bij de benutting);
  - Met andere publieke en private partners in overleg te treden over de financiering;
  - Het mikwe nadrukkelijk mee te nemen in het historische imagobeeld van de gemeente Venlo.

Notitie

De raad wordt met een raadsinformatiebrief van 16 oktober geïnformeerd dat de interpretatie als mikwe door bouwhistoricus Klück is bevestigd door deskundigen van het Jüdisches Museum in Frankfurt en enkele andere deskundigen. Een eventuele locatiekeuze kan pas gemaakt worden als het door de raad gevraagde onderzoek is uitgevoerd naar de beste behoud-, beheer- en benuttingsmogelijkheden.

- November 2007: er vindt overleg plaats tussen wethouder Janssen, gedeputeerde Wolfs en Dolmans over het mikwe.

Dolmans vindt dat er omissies zitten in het concept hoofdstuk 15 van het ADC boek. Hij mist de identificatie door diverse mikwedeskundigen uit Duitsland en ziet enkele discrepanties tussen het oorspronkelijke BAAC rapport en dit hoofdstuk.

Jacob Schotten⁷ vindt dat er in de rapportage te veel naar een interpretatie als mikwe wordt toegeschreven.

Bevindingen rekenkamer:

14. Op dat moment zijn er door meerdere personen(o.a. Schotten, Viersen) twijfels geuit over de identificatie als Mikwe⁸. Deze twijfels zijn zowel ambtelijk, als bestuurlijk (college en raad) niet doorgeleid.

2008

- Januari 2008: Het programma van eisen (PvE) voor het onderzoek naar Beheer, Behoud en Benutting van het Mikwe wordt opgesteld. Schatorje (Limburgs Museum) doet aan Dolmans enkele suggesties om in het PvE op te nemen, o.m. over het aantal bezoekers dat tegelijkertijd het mikwe moet kunnen zien.

Mailverkeer tussen Dolmans en enkele buitenlandse deskundigen, onder meer antwoord op de vraag om bevestiging bij een meegestuurde foto dat het om een mikwe gaat. De bevestiging komt niet. Een ontkenning evenmin.

- Mei 2008: Dolmans vraagt informatie over mikwes op bij de universiteit Heidelberg.
- Juni 2008: Gunning aan Koninklijke Woudenberg voor het verwijderen van een deel van de beplating van het op de gemeentewerf opgeslagen mikwe. Er wordt een inscriptie van een menora zichtbaar.

Dolman mailt met buitenlandse deskundigen (Boockmann uit Heidelberg en Lenarz van het Jüdisches Museum in Frankfurt) met de vraag of een afbeelding zoals

---

⁷ Schotten was toen nog geen stadsarcheoloog, wel lid van de begeleidingscommissie- bron interviews

⁸ Bron : interviews, mail

Notitie

gevonden van de menora wel vaker in een mikwe wordt gevonden. Later mailt hij de vraag ook naar een deskundige in Berlijn.

Bevindingen rekenkamer:

15. Bevestiging noch ontkenning op de vraag naar de authenticiteit van de menora worden ontvangen.⁹

16. De authenticiteit van de menora-graving kan niet worden onderbouwd op basis van het dossier.¹⁰

- Augustus 2008: Dolmans meldt in een notitie aan wethouder Janssen dat de in 2004 gevonden kelderstructuur door bouwhistoricus de heer B. Klück is geïnterpreteerd als Mikwe. "Later is deze interpretatie door deskundigen van het Jüdisches Museum in Frankfurt en andere buitenlandse deskundigen in zo verre bevestigd dat het object voldoet aan alle criteria behorende bij een middeleeuws Mikwe." Een bevestiging door het Jüdisch Museum of van een andere buitenlandse deskundige is echter niet voorhanden in het dossier.
- De VVD stelt artikel 37 vragen. Antwoord volgt op 4 september 2008: de resultaten naar het door de raad op 31 oktober 2007 gevraagde onderzoek zijn nog niet beschikbaar en locatieonderzoek volgt pas na onderzoek beheer, behoud en benutting van het Mikwe.
- December 2008: Gunning voorstudie beheer, behoud en benutting van het Mikwe aan Visual Dimensions.

2009

- Maart/april 2009: Mailwisseling Dolmans met een aantal buitenlandse deskundigen (o.a. dr. Reich uit Haifa en dr. Amit, dr. Tal uit Tel Aviv) met hernieuwde verzoeken om bevestiging van de identificatie als mikwe en de vraag of de aangetroffen menora authentiek is en of dergelijke afbeeldingen vaker voorkomen in mikwes.

Bevindingen rekenkamer:

17. De identificatie vragen en authenticiteit rondom Mikwe en Menora worden niet beantwoord. Wel wordt bevestigd dat het een zevenarmige kandelaar is.

- April 2009: Raadsinformatiebrief inzake behoud, beheer en exploitatie (kosten en benutting).
- Augustus/September 2009: mailwisseling Dolmans met experts in Neustadt en Haifa. Zij kunnen geen nieuwe informatie geven.

---

⁹ Met name ook over het gebruik van dergelijke afbeeldingen in een Mikwe; Prof Tal geeft later in 2009 alleen aan dat het een zevenarmige kandelaar (menora) is

¹⁰ Zie ook rapport Louwe Kooijmans, pg 72

Notitie

- September 2009: De concept-rapportage over het Mikwe (op te nemen als hoofdstuk 15 van het boek "Venlo aan de Maas van ADC ArcheoProjecten) komt uit. In dit concept-stuk wordt aangegeven dat het mikwe door Klück "is geïdentificeerd" als Mikwe en dat na voorlopige identificatie als Mikwe en het verschijnen van diverse rapporten, meerdere buitenlandse instituten en deskundigen zijn gevraagd om hun oordeel. "De mogelijke identificatie als Mikwe werd...door allen waarschijnlijk geacht, met dien verstande dat [door] enkelen werd aangegeven dat het ultieme bewijs in de vorm van vondsten of inscriptie (toen nog) ontbrak." "Reacties zijn onder andere ontvangen van ... prof. Tal tot Pfrommer, Altwasser en Porsche..." De passage dat het waarschijnlijk werd geacht door de geraadpleegde buitenlandse deskundigen, is uit de uiteindelijke versie (dus in de gedrukte tekst van het boek) geschrapt. In het boek wordt gesteld dat de buitenlandse deskundigen werden *geraadpleegd* (overigens met vermelding van dezelfde deskundigen in de voetnoot). Deze aanpassing komt overeen met wat blijkt uit de dossierstukken. Ook de passage over de identificatie door Klück is in het boek ook aangepast. Daarin wordt vermeldt dat Klück suggereerde dat het een mikwe "zou kunnen zijn."

Bevindingen rekenkamer:

18. De redactie van hoofdstuk 15 van het boek van ADC wordt verzorgd door de stadsarcheoloog, Maarten Dolmans. De overige hoofdstukken van de publicatie stonden onder redactie van ADC.
  19. Procesmatig was hierbij de opdrachtgeversrol en opdrachtnemersrol in één persoon belegd.
  20. De bouwhistoricus van ADC, A. Viersen, trekt zich terug als auteur en wil zijn naam niet verbinden aan de uiteindelijke (gepubliceerde) versie van het hoofdstuk 15
  21. De impliciete verschillen van inzicht van dat moment worden niet ambtelijk of bestuurlijk doorgeleid.
- December 2009: Raadsinformatiebrief 2009 161 inzake het museumkwartier. Vooruitlopend op besluitvorming over het Mikwe is in de verkenningsfase van het Museumkwartier rekening gehouden met een mogelijke situering van het Mikwe.

2010

- April 2010: In een notitie schrijft Dolmans aan de Provincie Limburgs (Curfs) dat vooruitlopend op definitieve locatiekeuze, gezien de ontwikkelingen in het museumkwartier de vraag over de locatiekeuze toch opportuun is.

Collegebesluit i.v.m. overdracht mikwe aan de provincie.

Notitie

- Mei 2010: Meeting tussen Daniël Pletinckx (Visual Dimensions) en expert Sven Schütte in Keulen. Pletinckx meldt dat ruimte S16 door Schütte wordt geïnterpreteerd als een mogelijke synagoge.
- Juni 2010: ontvangst rapport Visual Dimensions (Daniël Pletinckx) over beheer, behoud en benutting Mikwe. Het rapport bevat diverse aanbevelingen met 3 scenario's voor bestemming (opslag als studieobject, integreren in de binnenstad en integreren in een museale context). Het laatste scenario wordt als "enig haalbare" scenario aangeduid.
- Juli 2010: Pletinckx raadt af om te menora te bemonsteren. Het patina is gelijk aan dat op de muren, dus de inkerving is niet recent.
- Augustus 2010: Pletinckx meldt in een mail aan Dolmans dat hij denkt dat er geen twijfel is aan de authenticiteit van het mikwe. Hij geeft in de mail aan dat Dolmans zijn mail desgewenst mag duursturen.

Bevindingen rekenkamer:

22. Pletinckx is geen archeoloog of Mikwe-deskundige, maar actief in het visueel aantrekkelijk maken van vondsten. Zijn stellige uitspraak dat het vaststaat dat het een Mikwe is, is niet onderbouwd en derhalve suggestief¹¹

- September 2010: Dolmans meldt aan wethouders Teeuwen en Beurskens:
  - Het mikwe is uitgebreid onderzocht op allerlei onderdelen. Daarbij is de authenticiteit van het mikwe overtuigend vastgesteld;
  - Het mikwe is als roerend monument eigendom van de provincie Limburg. De gemeente heeft de plicht het mikwe in goede conditie (geconserveerd) aan te leveren;
  - Onderbrengen van het mikwe bij een bestaande professionele museale context scoort het hoogst.
- November 2010: Dhr. Aerts (Voorzitter RvT Limburgs Museum) meldt aan B&W dat in de afgelopen weken door een team gewerkt is aan mogelijke uitbreiding van het Limburgs Museum. "Tijdens dat ontwikkelproces is een variant ontstaan die ruimte biedt aan de joodse mikwe...."
- December 2010: De provincie neemt het voortouw om bij de beoogde uitbreiding van het Limburgs museum ook ruimte te bieden aan het huisvesten en presenteren van het Mikwe. De provincie ziet alle aanleiding om vanuit het regionale belang en passend binnen de beoogde doelstellingen met het regiofonds Noord-Limburg deze zaken in gezamenlijkheid op te pakken. Doel is daarmee de uitbreiding (inclusief plaatsing van de Mikwe daarbinnen) gereed te hebben als de Floriade plaatsvindt in 2012. De provincie draagt 50% van de beoogde projectkosten (€ 3 miljoen) en het

---

¹¹ Bron: interviews

Notitie

Regiofonds Noord Limburg de overige 50%.

Bevindingen rekenkamer:

23. Gaande de rit ontstond ambtelijk (vanuit RO) het idee om de uitbreiding van het Limburgs Museum te combineren met een definitieve oplossing voor het Mikwe

Aan Visual Dimensions wordt opdracht verleend voor aanvullende werkzaamheden. "De extra werkzaamheden hebben vooral betrekking op de interpretatie van de archeologische resten als Mikwe. Rapportage werd geïntegreerd in het eerdere rapport van 2010

2011

- Februari 2011: Groen licht van de provincie voor uitbreiding van het Limburgs Museum en plaatsing van het mikwe daarin.
- April 2011: Mergelspecialist Fer Rouwvoet adviseert over de wijze van conserveren voordat transport naar het museum kan plaatsvinden.
- Mei 2011: Bijeenkomst met diverse deskundigen op initiatief van het Limburgs Museum over de vraag of het mikwe authentiek is. De bijeenkomst biedt geen uitsluitel.
- Juni 2011: Gunning van de opdracht voor conserveren, consolidatie en vervoer van het mikwe naar het Limburgs Museum aan Koninklijke Woudenberg. De provincie Limburg ondertekent de overeenkomst inzake overdracht van het mikwe.

Bevindingen rekenkamer:

24. Er waren juridische twijfels geuit of het Mikwe als vondst wel overgedragen moest worden aan de provincie; deze gemelde twijfels zijn niet verder uitgezocht of in de overdracht betrokken.¹²

- September 2011: Plaatsing van het mikwe in het Limburgs Museum.
- Oktober 2011: Raadsinformatiebrief over het meerjareninvesteringsprogramma Noord- Limburg 2011-2014. Uitbreiding Limburgs Museum: provincie € 750.000, - regio € 750.000, -. Het betreft de uitbreiding van het Limburgs Museum in Venlo met extra expositieruimten en een ruimte waarin het 13e eeuwse mikwe (joods ritueel badhuis) wordt ondergebracht, gerestaureerd en publiekelijk wordt ontsloten. De €

---

¹² Bron : interviews

Notitie

750.000, - die de Regio (gemeente Venlo) beschikbaar stelt bestaat (zoals uw raad bekend) uit € 250.000, - en (t.z.t.) de inbreng van de grond en voormalige burgemeesterswoning ter waarde van € 500.000, -.

2013

- April 2013 Jacob Schotten publiceert zijn artikel “Stadswording in de Late Middeleeuwen in archeologisch perspectief: het voorbeeld van Venlo” voor het jubileumboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap LGOG. De oorspronkelijke stukken over het Mikwe zijn hieruit weggelaten.
- Augustus 2013 verschijnt het artikel “Mikwe of Beerput” van Sjors van Beek in het Nieuw Israëliisch Weekblad over de twijfels rond het mikwe.

September 2013: Beeldvormende raadsbijeenkomst met toelichting standpunt college aangaande actualiteit mikwe.

Bevindingen rekenkamer¹³:

25. De ambtelijke leiding heeft in april aangedrongen de conclusies van Schotten met betrekking tot het Mikwe op dat moment niet te publiceren. De leiding geeft hierbij aan de wetenschappelijke publicatie niet te hebben willen verbieden. Wel wordt de ambtelijke loyaliteit aan de orde gesteld, en aangegeven dat P&O geconsulteerd zal worden.

26. Schotten heeft druk ervaren, en besloot alle stukken over het Mikwe uit het artikel te schrappen

27. De controverse tussen Dolmans en Schotten was zowel ambtelijk als bestuurlijk geen aanleiding om de identificatie als Mikwe ter discussie te stellen of om expertise van buiten in te schakelen. Met het schrappen van de Mikwe passages “was de kous af”

28. Voorafgaand aan de beeldvormende raadsvergadering is ambtelijk en bestuurlijk door Schotten melding gedaan van de door hem ervaren druk om het artikel aan te passen.

29. De ervaren druk (om het artikel aan te passen) is niet gemeld aan de raad.

Hoofdstuk 2: Bevindingen rekenkamer op de onderzoeksvragen

Op de **Centrale onderzoeksvraag**: *is er sprake geweest van een objectief en zorgvuldig identificatie- en besluitvormingsproces met betrekking tot het Mikwe?* wordt pas ingegaan bij de conclusies en aanbevelingen.

De bevindingen met betrekking tot de **deelvragen**:

1. *Uit welke stappen heeft het proces bestaan?*

---

¹³ Deze groep bevindingen zijn uitsluitend gebaseerd op de interviews met de betrokkenen

Notitie

2. *Wat zijn de besluitvormingsmomenten in het proces geweest mbt identificatie en daarmee samenhangende afwegingen?*

3. *Welke actoren zijn er betrokken geweest bij ieder besluitvormingsmoment en met welke rol/inbreng?*

Zijn hierboven al gegeven. Voor de duidelijkheid worden de bevindingen herhaald per stap(belangrijke gebeurtenis):

A. De ontdekking (2004-2005)

1. Bart Klück is daar op eigen initiatief, er is geen formele opdracht verhouding met de gemeente Venlo¹⁴
2. In de ontvangen reacties wordt de identificatie als mikwe niet bevestigd, maar ook niet ontkend.
3. Prematuur is een nog onvoldoende onderbouwd idee uit eigen geleding (de 'identificatie' als mikwe door Klück) als een vaststaand feit uitgedragen naar andere gemeentelijke diensten (archieff, museum), de Joodse gemeenschap en het gemeentebestuur.
4. ADC drong aan op voorzichtigheid en onderbouwing van de interpretatie bij de stadsarcheoloog. Dit is niet door ADC gemeld aan de formele projectleider Maasboulevard.
5. De buitenlandse experts bevestigen noch ontkennen dat het om een mikwe gaat. Sceptis van geraadpleegde, met name Duitse collega's werd niet als zodanig onderkend en opgevat als bevestiging van de eigen interpretatie.
6. Er zijn in deze periode geen buitenlandse experts naar Nederland gekomen om de vondst te bekijken.¹⁵
7. Naar aanleiding van het veldonderzoek vond tot twee maal een kritische discussie plaats tussen alle direct betrokkenen over de houdbaarheid van de Mikwe hypothese ten kantore van BAAC, maar daaraan zijn geen consequenties verbonden met betrekking tot de uitplaatsing.¹⁶
8. De opdracht aan BAAC was feitelijk onnodig, omdat de vragen in het reguliere archeologische Maasboulevardonderzoek en bestek van ADC pasten.
9. Op dat ogenblik is niet naar alternatieve interpretaties gekeken voor de archeologische vondst.
10. Een indringende bespreking van de argumenten pro en contra en een toetsing aan de criteria waaraan een mikwe moet voldoen had toen weliswaar plaatsgevonden (zie ook bevinding 7), maar werd niet openbaar gemaakt ¹⁷

---

¹⁴ Bron: interview Klück

¹⁵ Bron : Geen verwijzing in dossier en bevestigd in interviews

¹⁶ Bron interview BAAC

¹⁷ Zie rapport bijlage 2 prof. Louwe Kooijmans, pg 68-69

Notitie

11. De informatie aan de raad ging volledig uit van de identificatie van de structuur als mikwe,
12. De twijfels van Viersen zijn niet verder ambtelijk of bestuurlijk besproken. Er is een verschil in de versies van rapporten van ADC en BAAC. In de eerste versie staat dat ADC en BAAC de interpretatie van Klück bevestigen; In latere versies van rapporten is de zin over bevestiging door ADC en BAAC van de Mikwe interpretatie verdwenen

B. De conceptrapportage (2007)

13. De passage dat door middel van nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-ArcheoProjecten en BAAC deze interpretatie werd bevestigd (zie juli 2005), staat niet meer opgenomen in de conceptrapportage Maasboulevard.
14. Op dat moment zijn er door meerdere personen(o.a. Schotten, Viersen) twijfels geuit over de identificatie als Mikwe¹⁸. Deze twijfels zijn zowel ambtelijk, als bestuurlijk (college en raad) niet doorgeleid.

C. De ontdekking van de Menora (2008-2009)

15. Bevestiging noch ontkenning van de menoravragen worden ontvangen.
16. De authenticiteit van de menora-graving kan niet worden onderbouwd op basis van het dossier.¹⁹
17. De identificatie vragen en authenticiteit rondom Mikwe en Menora worden niet beantwoord. Wel wordt bevestigd dat het een zevenarmige kandelaar is.

D. De definitieve rapportage (2009-2010)

18. De redactie van hoofdstuk 15 van het boek van ADC wordt verzorgd door de stadsarcheoloog, Maarten Dolmans. De overige hoofdstukken van de publicatie stonden onder redactie van ADC.
19. Procesmatig was hierbij de opdrachtgeversrol en opdrachtnemersrol in één persoon belegd.

---

¹⁸ Bron : interviews, mail

¹⁹ Zie ook rapport Louwe Kooijmans, pg72

Notitie

20. De bouwhistoricus van ADC, A. Viersen, trekt zich terug als auteur en wil zijn naam niet verbinden aan de uiteindelijke (gepubliceerde) versie van het hoofdstuk 15
21. De impliciete verschillen in inzicht van dat moment worden niet ambtelijk of bestuurlijk doorgeleid.
22. Pletinckx is geen archeoloog of Mikwedeskundige, maar actief in het visueel aantrekkelijk maken van vondsten. Zijn stellige uitspraak dat het vaststaat dat het een Mikwe is, is niet onderbouwd en derhalve suggestief²⁰

E. De verplaatsing (2011)

23. Gaande de rit ontstond ambtelijk (vanuit RO) het idee om de uitbreiding van het Limburgs Museum te combineren met een definitieve oplossing voor het Mikwe
24. Er waren juridische twijfels geuit of het Mikwe als vondst wel overgedragen moest worden aan de provincie; deze gemelde twijfels zijn niet verder uitgezocht of in de overdracht betrokken.²¹

F. De discussie (2013)²²

25. De ambtelijke leiding heeft in april aangedrongen de conclusies van Schotten met betrekking tot het Mikwe op dat moment niet te publiceren. De leiding geeft hierbij aan de wetenschappelijke publicatie niet te hebben willen verbieden. Wel wordt de ambtelijke loyaliteit aan de orde gesteld, en aangegeven dat P&O geconsulteerd zal worden.
26. Schotten heeft druk ervaren, en besloot alle stukken over het Mikwe uit het artikel te schrappen.
27. De controverse tussen Dolmans en Schotten was zowel ambtelijk als bestuurlijk geen aanleiding om de identificatie als Mikwe ter discussie te stellen of om expertise van buiten in te schakelen. Met het schrappen van de Mikwe passages “was de kous af”
28. Voorafgaand aan de beeldvormende raadsvergadering is ambtelijk en bestuurlijk door Schotten melding gedaan van de door hem ervaren druk.
29. De ervaren druk (om het artikel aan te passen) is niet gemeld aan de raad.

---

²⁰ Bron: interviews

²¹ Bron : interviews

²² De ambtelijke organisatie geeft aan deze bevindingen niet relevant te vinden in verhouding met de onderzoeksvraag. De rekenkamer vindt e.e.a. wel degelijk relevant, in het kader van het ambtelijk niet heroverwegen in april 2013 en de voorlichting aan de raad.

Notitie

4. *Is er in ieder besluitvormingsmoment sprake geweest van objectiveerbare en verifieerbare feiten, met logische uitkomsten als gevolg?*

- *Is hierbij het identificatieproces met betrekking tot het Mikwe uitgevoerd conform wetenschappelijke methoden c.q. in de archeologische (onderzoeks)wetenschappen gangbare werkwijzen?"*

De bevindingen, die op deze onderzoeksvraag komen, zijn volledig gebaseerd op het rapport van prof. Louwe Kooijmans²³:

Op basis van het voorliggende dossier, de opgevraagde documenten en publicaties en de interviews moet worden vastgesteld dat op het onderzoek van het veronderstelde mikwe wel het een en ander valt aan te merken.

30. een bijzondere kelder

Prematuur is een nog onvoldoende onderbouwd idee (de 'identificatie' als mikwe door Klück) met grote stelligheid uitgedragen naar andere gemeentelijke diensten (archief), het Limburgs Museum, de Joodse gemeenschap en het gemeentebestuur.

31. veldonderzoek

Het veldonderzoek leidde tot een kritische discussie over de mikwe-hypothese, maar de tegenargumenten van de onderzoekers zijn door de gemeente(-archeoloog) in zijn rapportage en berichtgeving genegeerd

32. externe beoordeling

Scepsis van geraadpleegde, met name Duitse collega's werd niet als zodanig onderkend en door de gemeente-archeoloog opgevat als bevestiging van de eigen interpretatie.

33. Menora

De authenticiteit van de menora-graving kan niet worden onderbouwd op basis van het dossier.

34. Organisatie

Het onderzoek had te lijden van spanningen tussen enerzijds het 'officiële' onderzoek door daarvoor gecontracteerde en gekwalificeerde archeologische bedrijven en anderzijds informeel onderzoek buiten het contract om van dezelfde structuren. Een dergelijke onderzoeksverhouding is ongewoon en organisatorisch onwenselijk.

Deze tweedeling ging bovendien gepaard met persoonlijke controverses tussen opdrachtgever (de gemeente, in de personen van Van 't Hof, Klück en Dolmans), en uitvoerders (met name in de persoon van Viersen), die een rationele besluitvorming in de weg stonden.

35. feitelijke kritiek

---

²³ Zie bijlage 3 .Bevindingen 30 tm 33 zijn hierboven ook al vermeld onder bevindingen rekenkamer

Notitie

Aan vroegtijdige waarschuwingen tot grotere voorzichtigheid van de met name de projectleider van het onderzoek (Van der Velde) is door de gemeentelijk archeoloog) geen gevolg gegeven, hoewel juist van hem een dergelijke, meer kritische houding verwacht zou mogen worden. De bestaande controverse werd daarmee verbreed.

Van de rapporten van de onderzoeksinstituten worden alleen de feitelijke, bouwkundige beschrijvingen geaccepteerd, de chronologische analyse (onderscheiden bouwfasen) en de concrete argumenten tegen een gebruik als mikwe worden genegeerd ten faveure van de eigen overtuiging.

36. Methodische kritiek

De resten zijn slechts geconfronteerd één mogelijke verklaring. Alternatieven zijn niet overwogen. Met argumenten pro en contra is selectief omgegaan. Ter ondersteuning worden externe oordelen aangevoerd die onzuiver worden weergegeven, op beperkte gegevens zijn gebaseerd of onvoldoende ter zake kundig.

37. Verslaglegging

Een wetenschappelijke publicatie, die aan de archeologische criteria voldoet, ontbreekt nog, waardoor de interpretatie wetenschappelijk niet verifieerbaar is en argumenten en interpretaties niet zijn onderbouwd. Ook in de voorliggende artikelen is dit niet het geval, waardoor de interpretatie speculatief blijft.

38. integriteit

- De directe sturing door een opdrachtgever van de uitkomsten van contractonderzoek in zijn eigen voordeel moet worden aangemerkt als een inbreuk op de wetenschappelijke integriteit van de betreffende onderzoekers. Daarop is in de eerste plaats de opdrachtgever te veroordelen. Anderzijds hadden de onderzoekers zich hiertegen moeten verzetten. In het onderzoekscontract was dit evenwel niet expliciet vastgelegd, omdat deze kwestie in de archeologie in het algemeen geen rol speelt.
- Het onjuist of 'mooier' presenteren van waarnemingen moet worden aangemerkt als wetenschappelijke misleiding, zelfs als bedrog.

5. Zijn Raad en College in het proces volledig en tijdig geïnformeerd?

In bovenstaande bevindingen is al aangegeven dat zowel raad als college niet over twijfels zijn geïnformeerd tot 2013.

Bevindingen rekenkamer:

39. In de communicatie met burgemeester, wethouders en raad wordt vanaf 18 oktober 2004 nergens enige twijfel uitgesproken ten aanzien van de interpretatie of van kritiek daarop gewag gemaakt. Het zijn uitsluitend positieve berichten. Telkens wordt aangevoerd dat de geraadpleegde internationale deskundigen de identificatie als mikwe hebben bevestigd. Dit is apert onjuist en een verdraaiing van de feitelijke berichten. .²⁴

---

²⁴ Zie ook Louwe Kooijmans, pg76

Notitie

40. De raad is onjuist geïnformeerd over de druk met betrekking tot het aanpassen van het artikel van Schotten.

In de conclusies wordt hier verder op ingegaan.

Hoofdstuk 3: Conclusies en Aanbevelingen

In het voorgaande hoofdstuk zijn de feitelijke bevindingen in de tijd gegeven. Op basis hiervan maakt de rekenkamer haar analyse en komt tot conclusies. Deze worden opgebouwd vanuit een zestal perspectieven, te weten:

- Conclusies m.b.t. het identificatieproces
- Conclusies m.b.t. de interne organisatie
- Conclusies m.b.t. de informatieverschaffing aan organisatie en college
- Conclusies m.b.t. de discussie in 2013 omtrent aanpassing van de publicatie
- Conclusies m.b.t. de informatieverschaffing aan de raad
- Conclusies m.b.t. de doelmatigheid en overdracht aan het Limburgs Museum

Deze conclusies worden hierna weergegeven.

Conclusies met betrekking tot het identificatieproces²⁵

De interpretatie van de middeleeuwse kelders aan de Oude Markt is niet gebaseerd op een analyse volgens de geldende archeologische normen, dat wil zeggen een afweging van argumenten. Tegenargumenten worden genegeerd, rapportages aangepast en tenslotte zelfs data gemanipuleerd. Feitelijk bevinden we ons aan het eind van een traject, waarin ons voortdurend een rad voor ogen is gedraaid.

In eerste instantie was de interpretatie gebaseerd op intuïtie, niet op discriminerende kenmerken. Het idee werd voorbarig naar buiten gebracht en vrijwel direct in Venlo geaccepteerd. Na een maand trokken de initiatiefnemers (van 't Hof en Klück) zich terug om de verdere afhandeling over te laten aan de gemeente-archeoloog (Dolmans). Alleen zou de 'ontdekker' zijn naam nog lenen aan de publicatie in 2009.

Wetenschappelijk gezien gaat er in het dan volgende traject van alles mis, het is onthutsend, meer dan alleen maar onzorgvuldig.

Allereerst is er sprake van een tunnelvisie, één idee dat *à tort et à travert* wordt verdedigd. De focus is uitsluitend gericht op een Joodse context. Andere opties worden niet onderzocht. Er wordt geen gewicht toegekend aan de argumenten van de gecontracteerde onderzoekers, gebaseerd op de waarnemingen aan de structuren zelf. Daartegenover wordt kritiekloos afgegaan op meningen van derden. De historische mogelijkheid van een mikwe wordt opgevat als 'bewijs' in plaats van een nader te toetsen optie. Een dergelijk selectief omgaan met gegevens en de focus op één gewenste uitkomst is het kenmerk bij uitstek van een onwetenschappelijke benadering.

In de loop van de tijd komt het van kwaad tot erger. Het begint met het negeren of bagatelliseren van tegenargumenten. Dat wordt al snel gevolgd door verdraaiing van informatie, er is sprake van ingrijpen in de rapportages ten gunste van het mikwe en uiteindelijk zelfs van manipulatie van basisgegevens. De eenzijdige en onjuiste voorstelling van zaken, ook naar de Raad, kan niet anders worden aangemerkt als misleidend tot bedrieglijk.

---

²⁵ Zie ook bijlage 3, conclusies prof Louwe Kooijmans

Notitie

Het is bij dit alles de vraag in hoeverre Dolmans oprecht in zijn eigen visie heeft geloofd, en wanneer er mogelijk ook bij hem twijfels zijn gerezen. Uit zijn publicaties blijkt daarvan weinig. In 2011 presenteert hij zijn opvattingen nog met volle overtuiging en bij het interview van het Nieuw Israëlitisch Weekblad in augustus 2013 bijt hij nog fel van zich af. Of is dat een façade? Al in november 2004 was de interpretatie uitgebreid door de betrokken onderzoekers met elkaar besproken en waren de bezwaren van de anderen met redenen omkleed bij hem bekend. Dat betekent dat hij willens en wetens heeft gehandeld, en dat blijkt met name ook in zijn artikel uit 2011. De voortdurende behoefte om het eenmaal ingenomen standpunt te rechtvaardigen, zelfs uiteindelijk met uitspraken van de heer Pletinckx, kan eveneens gezien worden als een verdringing van onderhuidse twijfels.

Hoe kon dit gebeuren, gedurende zo'n lang tijdtraject? Allereerst bezat de gemeente-archeoloog een grote autonomie in zijn handelen. Naar zijn leidinggevenden hoefde hij, zeker inhoudelijk, geen rekening en verantwoording af te leggen. Je kunt stellen dat er ambtelijk in zekere zin sprake was van een "lack of control". Daarnaast werd evenmin in de vakwereld verantwoording afgelegd in de vorm van een wetenschappelijke publicatie. Tenslotte is er het gebrek aan ruggengraat van de archeologische onderzoeksbedrijven, die een harde confrontatie uit de weg zijn gegaan en de opdrachtgever nogal vergaand tegemoet zijn gekomen. Het kan zijn dat Dolmans gevangen zat in een grotendeels zelf-geconstrueerde schijnwereld, waaruit geen uitweg meer was zonder gezichtsverlies voor hemzelf persoonlijk, het gemeentebestuur en de betrokken Joodse gemeenschap.

Naar wat de drive hierachter is geweest, kunnen we slechts gissen. Was het toegeven aan regionaal chauvinisme ("eindelijk hebben we ook in Venlo een vondst van internationaal belang"), was het een persoonlijke profilering, of speelde in het begin ook de verstoorde persoonlijke verhoudingen een rol? Voor de feitelijke constatering is dit niet zo relevant.

Uiteindelijk is de interpretatie van de middeleeuwse kelders aan de Oude Markt niet gebaseerd op een analyse volgens de geldende archeologische normen, dat wil zeggen een afweging van argumenten en is er, wetenschappelijk gezien, een opportunistische koers ingezet.

De conclusies samengevat:

1. De focus op één gewenste uitkomst is het kenmerk bij uitstek van een onwetenschappelijke benadering. Hier is sprake van een tunnelvisie
2. Er is sprake van een eenzijdige en onjuiste voorstelling van zaken. De focus op één gewenste uitkomst heeft geleid tot het weglaten en manipuleren van gegevens.
3. De archeologische onderzoeksbedrijven zijn de confrontatie met de opdrachtgever uit de weggegaan. Dit is professioneel laakbaar.

Conclusies met betrekking tot de interne organisatie

Wat opvalt uit de interviews en uit de dossierstukken is de volstrekt onafhankelijke rol van de stadsarcheoloog. In zijn bevindingen, rapportage en zelfs doorleiden van

Notitie

informatie aan de raad is hij volstrekt autonoom. Daar waar er veel gemeenschapsgeld mee gemoeid is, is dit een ongewenste situatie. Juist daar waar afwegingen tussen geld en belang van imago, archeologische waarde voor de stad, etc. moet plaatsvinden, is het belangrijk dat er een vorm van controle is. Niet alleen inhoudelijk maar ook procesmatig. Je hoeft geen verstand te hebben van archeologie, om een proces te beoordelen, maar dan moet je de organisatie daar wel op inrichten. Wat vooral opvalt is, dat er geen echte projectverhouding bestaat tussen de opdrachtnemer (de archeologische bureaus), en de feitelijke opdrachtgever (de projectopdrachtgever)

De conclusies samengevat:

4. De autonomie van de archeoloog als professional is onvoldoende gemanaged door de ambtelijke leiding. Inhoudelijke autoriteit betekende een nagenoeg volledige vrijheid van handelen, zonder procesmatige aansturing en verantwoording.
5. Er is onvoldoende scheiding tussen de rollen van opdrachtnemer en opdrachtgever. De stadsarcheoloog vervulde feitelijk beide rollen volstrekt autonoom, met name bij het tot stand komen van de publicaties.
6. Juist als er sprake is van discussie over de identificatie, zouden procestwijfels ook via de projectorganisatie verder geleid moeten worden, en moeten leiden tot projectmatig ingrijpen. Dit is niet gedaan.

Conclusies met betrekking tot de informatieverstrekking aan organisatie en college

Wat opvalt, is dat zowel de ambtelijke leiding, als de bestuurlijk verantwoordelijken aangeven tot 2013 niet op de hoogte te zijn geweest van enige vorm van relevante twijfel. Het was gewoon een Mikwe.

7. De informatieverstrekking aan de ambtelijke leiding en het college was feitelijk onjuist en onvolledig.

Conclusies met betrekking tot de discussie in 2013 omtrent aanpassing van de publicatie

Feitelijk was er in april 2013 voor het eerst sprake van een echte discussie; is het nu wel of niet een Mikwe? De discussie kwam alleen niet goed uit op dat moment. Onder druk besluit Schotten dan om zijn analyse niet publiek te maken, en ondergeschikt te maken aan "het zijn van loyaal ambtenaar" na daar nadrukkelijk op aangesproken te zijn door leidinggevendenden. Waar de leiding onvoldoende bij stil staat is de machtspositie die zij als leiding hebben. Aangeven dat P&O geconsulteerd wordt, wordt ervaren als "als ik mijn artikel doorzet, kost me dit mijn baan, dat is het me niet waard".

Wat laakbaar is, is dat na het besluit van Schotten, voor alle betrokkenen, ambtelijk en ook bestuurlijk "de kous af was". Op zijn minst mag verwacht worden dat dit aanleiding geweest zou zijn om een onafhankelijke derde in te schakelen om de zaak goed uit te zoeken. Het imago van Venlo kon immers op het spel staan. Een onderzoek had toen nog in alle rust kunnen gebeuren.

Notitie

Tot slot is na de onverwachte publicatie in het nieuw Israëliisch weekblad een behoorlijke commotie ontstaan. Voorafgaand aan de informatieve raadsbijeenkomst in september, bij de interne evaluatie van een TV interview met hem op L1, heeft Schotten zowel ambtelijk als bestuurlijk medegedeeld hoe hij de op hem uitgeoefende druk heeft ervaren en wat er feitelijk is gebeurd in april ten tijde van de aanpassing van de publicatie. In de raadsbijeenkomst is zowel door betrokkene als bestuurlijk alleen aangegeven dat het terugtrekken van de passages over het mikwe op vrijwillige basis is gebeurd, en dat er geen druk is uitgeoefend om de publicatie aan te passen. De raad is daarmee feitelijk onjuist geïnformeerd.

8. De betrokken leidinggevenden hebben hun positie ingezet op basis waarvan Schotten druk heeft ervaren en naar aanleiding waarvan hij besloten heeft de publicatie aan te passen. Druk in de vorm van het aanspreken op ambtelijke loyaliteit en de aangegeven te plegen consultatie van de afdeling P&O. Deze ervaren druk is door Schotten ambtelijk en bestuurlijk medegedeeld.
9. Het is laakbaar dat de feitelijk duidelijke twijfels in april niet hebben geleid tot nader onderzoek. Hier wreekt zich het gebrek aan aansturing van de archeoloog als autonome professional.
10. De raad is onjuist geïnformeerd over de manier waarop het terugtrekken van de passages over het Mikwe tot stand is gekomen.

Conclusies met betrekking tot de informatieverschaffing aan de raad

Zoals in het feitenrelaas duidelijk is geworden is de raad geïnformeerd vanuit de stelling dat het 95% zeker was dat het een middeleeuws mikwe is, en die stelling is volgehouden over de hele periode. Op basis van die stelligheid komt de raad tot besluiten om gelden beschikbaar te stellen om de resten uit te plaatsen en te conserveren.

11. De raad is onjuist en onvolledig geïnformeerd.

Conclusies met betrekking tot de doelmatigheid en de overdracht aan het Limburgs Museum

Met de uitplaatsing van het mikwe en overdracht aan de provincie/ het Limburgs museum is veel maatschappelijk geld gemoeid geweest. Voor uitplaatsing, conservering, projectkosten en vervoer naar Limburgs Museum in totaal (afgerond) €400.000. Voor de uitbreiding van het Limburgs Museum kwam hier bovenop nog €3.000.000, waarvan €750.000 rechtstreeks uit Venlo. De besluitvorming hierover vond plaats op basis van onvolledige en onjuiste informatie: de stelligheid van een functie als mikwe zonder melding te maken van twijfels. Het is derhalve de vraag of de financiële middelen zijn ingezet voor het beoogde doel: zonder mikwe geen uitbreiding van het museum?

12. De investeringen in de overdracht aan en de uitbreiding van het Limburgs Museum waren ondoelmatig en op basis van onjuiste en onvolledige informatie.

Notitie

De rekenkamer komt tot de volgende **aanbevelingen**:

Voor het college:

1. Doe alsnog onafhankelijk onderzoek naar de oorspronkelijke functie(s) van de gevonden kelderstructuren op basis van de beschikbare documentatie, rapporten en geconserveerde resten. Toets deze met name aan de vereisten voor een mikwe, maar verken ook alle mogelijke alternatieven.
2. Incorporeer in de interne sturing binnen de gemeentelijke organisatie een professionele wijze van aansturing van professionals met een hoge mate van autonomie. Ga na voor welke functies dit geldt, betrek dit in de competenties van leidinggevenden, train hierop, borg dit in de bedrijfsvoering en zie toe op toepassing in de praktijk.
3. Zorg voor een volledige scheiding tussen de rol van opdrachtgever en opdrachtnemer binnen projecten, borg dit in de bedrijfsvoering en zie toe op toepassing in de praktijk.

Voor de raad:

4. Geef het college de opdracht om de aanbevelingen uit te voeren en na een jaar te evalueren op welke wijze ze in praktijk zijn gebracht.

Notitie

Bijlage 1: lijst van geïnterviewde personen

<i>Twan Beurskens</i>	Wethouder in Venlo vanaf 2006, vanaf 2010 tot oktober 2012, Organisatie Ruimtelijke Ordening en Projecten.
<i>Jos Teeuwen</i>	Wethouder in Venlo vanaf 2010, Financiën, Openbare Werken, Verkeer en Cultuur
<i>Bart Klück</i>	bouwhistoricus bij de gemeente Utrecht van 1976 tot en met 2009, in vrije tijd onderzoeker in Venlo
<i>John Heuvelings</i>	Fractievoorzitter VVD Gemeenteraad Venlo
<i>Serge van Dellen</i>	Projectleider Maasboulevard /afdelingshoofd Ontwikkelbedrijf
<i>Henk van der Velde</i>	Projectverantwoordelijk Archeoloog ADC- ArcheoProjecten, Amersfoort
<i>Jacob Schotten</i>	Afgevaardigde van Stichting Archeologisch Onderzoek Venlo (SAOV) in de begeleidingscommissie Maasboulevard (middeleeuwse archeologische expertise) tot december 2009/ Stadsarcheoloog (vanaf 1 november 2011)
<i>André Viersen</i>	bouwhistoricus en werkzaam/medevennoot bij BBA (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis), gecontracteerd door ADC
<i>Maarten Dolmans</i>	Stadsarcheoloog (vanaf november 2002)
<i>René van Loon</i>	Afdelingshoofd RO (vanaf 14 april 2008)
<i>Maurice de Bruijn</i>	Teamleider (vanaf 1 november 2012)
<i>Jos Schatorjé</i>	Directeur Limburgs Museum
<i>Rob Gruben</i>	Directeur BAAC (Bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie, 's-Hertogenbosch)
<i>Ronald van Genabeek</i>	vm. medewerker BAAC
<i>Mieke Tolboom</i>	medewerkster BAAC

Notitie

Notitie

Bijlage 2: detail feitenrelaas drs.K. Bongers

Feitenrelaas identificatieproces Mikwe Venlo

(ten behoeve van onderzoek door de Rekenkamer Venlo)

Opgesteld door drs. K. Bongers
In opdracht van de rekenkamer Venlo
Amersfoort, 15 oktober 2013

Notitie

Verantwoording

Hieronder volgt het feitenrelaas van het identificatieproces van het Mikwe in Venlo. Dit feitenrelaas is een reconstructie op basis van de ter beschikking gestelde dossierstukken en werd op 27 september 2013 in concept opgeleverd. Daarbij werden een aantal detailvragen over de interpretatie en over (mogelijk) ontbrekende informatie geformuleerd, die door de secretaris/onderzoeker van de rekenkamer Venlo aan de heer Dolmans (stadsarcheoloog) zijn doorgeleid ter beantwoording. In de nu voorliggende, definitieve versie van 15 oktober 2013 is de beantwoording van deze detailvragen door de heer Dolmans, waar daar aanleiding toe was, verwerkt in het feitenrelaas.

Het feitenrelaas is gereconstrueerd aan de hand van de beantwoording van de volgende vragen:

1. Uit welke stappen heeft het proces bestaan?
2. Welke feiten waren er bekend op het moment dat stappen werden gezet?
3. Welke actoren waren in het proces betrokken?
4. Wat was hun rol en inbreng?

De beantwoording van deze vragen is verwerkt in een gestructureerde tijdlijn.

Bronnen

De dossierstukken beslaan een periode van september 2004 tot september 2011, dus tot en met plaatsing van het mikwe in het Limburgs Museum. Ook na die datum hebben zich ontwikkelingen voorgedaan. Zo was er brede persbelangstelling waarin de authenticiteit van het mikwe in Venlo ter discussie werd gesteld. De opbouw van het feitenrelaas beperkt zich tot de beschikbare dossierstukken. Uitzonderingen daarop zijn:

- Op 25 september 2013 werden door de heer Dolmans (stadsarcheoloog) op vragen over mogelijke ontbrekende dossierstukken twee mails aangeleverd die essentieel lijken voor het feitenrelaas en die zijn toegevoegd aan het dossier. Het betreft mails van Ir. Daniël Pletinckx van 31 augustus en 22 december 2010. Deze mails zijn toegevoegd aan het dossier en aan het feitenrelaas.
- Over de raadsinformatiebrief 2011 102 inzake het meerjareninvesteringsprogramma Noord-Limburg 2011-2014 en de beeldvormende raadsvergadering van 4 september 2013 werden geen stukken in het dossier aangetroffen, maar ze zijn als feit onbetwist en daarom toegevoegd aan het feitenrelaas.
- Daar waar de beantwoording door de heer Dolmans van de detailvragen daar aanleiding toe gaf, zijn deze verwerkt in het feitenrelaas.

Doel en reikwijdte

De reconstructie van het feitenrelaas betreft een onderdeel van het door de rekenkamer Venlo voorgenomen onderzoek naar het mikwe en bevat een weergave van in het dossier aangetroffen informatie. Als zodanig bevat het feitenrelaas geen oordelen van de opsteller ervan.

Opbouw

Ten behoeve van het verdere onderzoek van de rekenkamer Venlo bevat deze rapportage de volgende stukken:

Notitie

- I. Een **gestructureerde tijdlijn** die als concept ten behoeve van het rekenkamerrapport kan worden gebruikt.
- II. Een **opsomming van relevante detailinformatie** inzake het feitenrelaas die is gebruikt om de gestructureerde tijdlijn onder I. op te bouwen.

Schrijfwijze

In de dossierstukken werden verschillende aanduidingen en schrijfwijzen van het joods ritueel badhuis aangetroffen (mikwe, mikwa, miquov, mikweh, afwisselend met en zonder hoofdletter, mannelijk of onzijdig). In deze rapportage is gekozen voor de aanduiding “het mikwe”. Waar wordt geciteerd, wordt echter de schrijfwijze van de bron aangehouden.

I. Gestructureerde tijdlijn

2004

- September 2004 Ontdekking van een keldercomplex bij de Maasboulevard. Bouwhistoricus Bart Klück is ervan overtuigd dat het een mikwe is en dateert het op middeleeuws. Stadsarcheoloog Maarten Dolmans mailt 42 collega's in het land met de mededeling dat er tijdens archeologisch onderzoek aan de Maasboulevard "een vermoedelijke mikwe" is aangetroffen. Hij vraagt zijn collega's:
  - In welke gemeenten zijn mikwes bekend/opgegraven?
  - Uit welke tijd stammen deze mikwes?
  - Wie kent een of meerdere specialisten op dit gebied die ons kan/kunnen helpen met een definitief oordeel?
  - Kennen jullie literatuur hierover? vraagt om info over bekende/opgegraven mikwes, datering daarvan, literatuur en specialisten die kunnen helpen met een definitief oordeel?

In de reacties wordt de identificatie als mikwe niet bevestigd, maar ook niet ontkend. De collega's doen suggesties voor in te schakelen experts (ook buitenlandse, vanwege vondsten in Speyer, Worms, Keulen, Friedberg, Andernach, Offenburg en Sonderhausen) en hebben enkele vraagpunten, onder meer over de datering en over een bij de mikwe behorende synagoge.

Bart Klück stelt dat hij zelf hooguit een kenner kan worden genoemd en dat er in Nederland geen bouwhistorische experts zijn die kunnen bevestigen dat het om een mikwe gaat.

Niettemin wordt gepoogd om onafhankelijk bouwhistoricus André Viersen naar Venlo te laten komen om de identificatie te bevestigen.

Er is veel belangstelling voor de vondst, onder meer vanuit het Limburgs Museum en vanuit de joodse gemeenschap.

- Oktober 2004 In de notitie "Joden in Venlo" benadrukt Frans Hermans (Gemeentearchief) dat het feit dat de joodse kolonie in Venlo beschikte over een mikwe –zeer prominent aan de Oude Markt- aantoont dat het om een sterke en bestendige gemeenschap moet zijn gegaan. De ligging van het mikwe zou dit beeld nog eens versterken. Dolmans mailt diverse buitenlandse experts (onder meer Dr. Monika Porsche, Heidelberg, Dr. Lenarz, Juedisches Museum Frankfurt) met de volgende verzoeken:
  - Zo mogelijk bevestiging op grond van meegestuurde foto's dat het om een mikwe gaat;
  - Of men bekend is met andere mikwes uit de periode 1350-1450 naast Worms, Keulen en Nederlandse mikwes;

Notitie

- Literatuur ter zake;
- Namen van specialisten op het gebied van mikwes die behulpzaam kunnen zijn en die eventueel naar Nederland kunnen komen om ter plaatse om de vondst te bekijken.

De buitenlandse experts bevestigen noch ontkennen dat het om een mikwe gaat. Zij stellen wel enkele vragen, zoals over de aanwezigheid al dan niet van een trap, de afmeting (die groot wordt gevonden), de vraag of het om een privé-mikwe zou kunnen gaan en de vraag of het bekken groot genoeg kan zijn geweest voor onderdompeling en of de aangetroffen muurnissen wel passen bij een mikwe. Uit het dossier blijkt niet of er een buitenlandse expert naar Nederland is gekomen om de vondst te bekijken. De heer Dolmans kan dit ook niet bevestigen.

In een notitie aan de betrokken wethouders stelt Van 't Hof dat er nog twee aspecten open staan voordat over verplaatsing van het mikwe kan worden overgegaan:

- Bevestiging dat het om een middeleeuwse mikwe gaat. Daarover wordt nog via email gecorrespondeerd "met Duitse deskundigen". "Getracht wordt om een van deze deskundigen in de vermoedelijke Mikwe in Venlo ter plaatse te laten bekijken en beoordelen".
- De constructie is een te hoge belasting voor de vloeren van het Limburgs Museum. "Nader overleg zal een en ander definitief duidelijk moeten maken".

Bureau BAAC krijgt opdracht voor beperkt archeologisch onderzoek. De vragen die BAAC moet beantwoorden luiden:

- Is de keldervulling primair, of is het materiaal van elders afkomstig?
- Wat is de aard van het materiaal in relatie tot het mikwe?
- Zijn er specifieke sporen te vinden die duiden op gebruik van de structuren als mikwe?

Dolmans mailt aan Dr. Lenarz van het Juedisch Museum in Frankfurt dat op de foto's niet het mikwe zelf, maar de kledruimte te zien is. Het is volgens Dolmans nog steeds niet helemaal zeker is of het om een mikwe gaat. Maar "unsere Bauhistoriker und die Rabbi der Juedische Gemeinde geben an 99% sicher zu sein". Voor deze laatste stelling wordt geen bewijs in het dossier aangetroffen.

- November 2004 Dolmans meldt in een notitie aan wethouders Wolters en Leppink dat het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zijn afgerond en dat de eerste resultaten snel worden verwacht. Hij stelt voor dat met de gedeputeerde (in verband met de overdracht aan de provincie, die op grond van geldende wetgeving na opgraving eigenaar wordt), met de directeur van het Limburgs Museum (dhr. Scharotje) en met de Joodse gemeenschap (dhr. Wennek).

Bureau BAAC brengt de notitie "Het Mikwe aan de Maaskade uit". Daarin wordt gesteld dat het om een mikwe gaat (kelder S14 is het bad geweest, omdat dit het diepst is en niet S13, zoals eerder verondersteld) dat, nadat het in onbruik is geraakt, verbouwd is en tenslotte in gebruik is genomen als beerkelder. Datering van het vondstcomplex is circa 1325-1375. Later, in een notitie van Oldenmenger (onbekend is wat zijn rol, expertise en functie waren)

Notitie

wordt gesteld dat S14 een toezichtsruimte was. Toch wordt later steeds ruimte S14 aangeduid als de ruimte met het bad. Met de conclusie van Oldenmenger ter zake is kennelijk niets gedaan.

Wethouder Wolters overlegt met de Joodse gemeenschap (heren Wennek en Sterk). Zij komen overeen dat gemeente en de joodse gemeenschap er alles aan gelegen is het mikwe veilig te stellen en in Venlo te behouden.

December 2004 Collegevoorstel voor het proces inzake uitplaatsing van het mikwe (in tegenstelling tot hetgeen normaal is, namelijk behoud door documentatie en daarna sloop).

2005

- Januari 2005 In raadsinformatiebrief 2005 35 wordt gemeld dat de aanbestedingsprocedure voor verwijdering en tijdelijk opslaan van het mikwe loopt. Voor wat betreft het herbesteden van het mikwe stelt de brief dat een traject zal worden opgestart, "om in overleg met de joodse gemeenschap en de provincie, te komen tot de randvoorwaarden voor een definitieve locatie, alsmede een financieringsconstructie om de uiteindelijke terugplaatsing te bekostigen."

De opdracht voor het verwijderen en tijdelijk opslaan van het mikwe worden gegund aan Koninklijke Woudenberg. Het mikwe wordt opgeslagen op de gemeentewerf.

- Februari 2005 wordt het conceptrapport van BAAC met betrekking tot het archeologisch onderzoek naar "het veronderstelde joods ritueel bad aan de Maasboulevard" ontvangen. Deze structuren dateren volgens het rapport in de dertiende en veertiende eeuw en hebben enkele verbouwingen ondergaan. De verschillende ruimten zijn door deskundigen geïnterpreteerd als een mikwe, een joods ritueel bad. Op basis van de bevindingen is het mogelijk aan de ruimte een functie toe te schrijven die strookt met een mikwe. Honderd procent zekerheid is echter niet te geven. Volgens dit rapport is het aannemelijk dat S14 de functie had van het rituele bad en niet –zoals eerder gedacht- S13.
- Maart 2005 Stichting Nieuwe Sjoel Almere (NiSjA) toont interesse om het mikwe in de nieuw in Almere te bouwen synagoge te plaatsen.

Op initiatief van de burgemeester wordt overlegd met de Joodse gemeenschap (heren Wennek en Sterk) teneinde het proces om het mikwe een nieuwe functie te geven binnen de gemeente Venlo te bespoedigen. Inzet allen: behoud van het mikwe voor Venlo en presenteren aan een groot publiek.

- Juli 2005 Onafhankelijke bouwhistoricus Viersen stelt dat er "enige interpretatieverschillen" zitten tussen de eerdere rapportage van BAAC en de nieuwste rapportage. Hij stuurt aanvullende teksten voor het rapport van BAAC ("De Kelders van Venlo"). Van der Velde

Notitie

(ADC) tracht later (augustus) “de scherpe kantjes” van Viersen’s aanvullingen “weg te vijlen”, maar noemt het verslag van Viersen kwalitatief goed en een broodnodige aanvulling op het onderzoek van BAAC. De versie na aanpassing van het verslag door Van der Velde luidt: “Deze kelder is door dhr. B. Klück (bouwhistoricus) herkend als mikwe (joods badhuis). Nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-Archeoprojecten en BAAC bevestigde deze interpretatie.”

Voorgesteld wordt om te komen tot een Stichting Mikwe Venlo. De burgemeester vraagt gedeputeerde Wolfs om zitting te nemen in de beoogde stichting.

- Augustus 2005 Dolmans verzoekt de burgemeester om opnieuw een uitnodiging te sturen aan gedeputeerde Wolfs om zitting te nemen in de beoogde Stichting Mikwe. Achterliggende gedachte is dat de provincie na het faillissement van het erfgoedhuis in juni 2005 terug dreigt te komen op de principeafpraak tot deelname aan het stichtingsbestuur.

Er is onderzoek uitgevoerd naar mogelijke locaties voor het mikwe. Hieruit is naar voren gekomen dat er in de huidige planvorming van het project Maasboulevard geen rekening is gehouden met terugplaatsing van het mikwe op de oorspronkelijke locatie. Van plaatsing onder de Oude Markt is de gemeente geen voorstander, omdat dan een aanzienlijk deel van het cultuurhistorische erfgoed in de Oude Markt moet worden opgegraven. Een derde locatie die eerder werd genoemd (aan de Kwietsheuvel, waar de synagoge heeft gelegen) wordt onderzocht op geschiktheid.

Het verzoek van de Stichting NiSjA wordt afgewezen. Venlo wil het mikwe zelf behouden.

- November 2005 Vanwege juridische redenen en mogelijke belangenverstremming zal de gedeputeerde zelf geen zitting nemen in de beoogde stichting Mikwe. Het plan om een stichting op te richten wordt uiteindelijk verlaten.

2006

- April 2006: De projectleider Maasboulevard (Serge van Dellen) meldt aan Dolmans inzake overleg met Jacobs (opperrabbijn), Wesly (voorzitter NIHS-Limburg) en burgemeester dat hij in het overleg heeft aangegeven dat “om verschillende redenen” de vindplaats van het mikwe, alsmede een plek bij de voormalige synagoge, als definitieve plek voor het Mikwe afvallen en de zoektocht richting het Limburgs Museum leidt.

2007

- Januari 2007: Conceptrapportage inzake Maasboulevard. De passage dat door middel van nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-ArcheoProjecten en BAAC deze interpretatie werd bevestigd (zie juli 2005), staat niet in deze versie van de rapportage.

Notitie

- April 2007: Overleg Mikwe (Wesly en Jacobs en een ambtelijke delegatie van de provincie) Doel van het overleg is o.m. het opstellen van te hanteren doelstelling en uitgangspunten voor hergebruik en herplaatsing van het Mikwe, waaronder: Kosten en te verwachten bezoekersaantallen.
- Oktober 2007: Raadsbesluit inzake initiatievoorstel Heuvelings (VVD) met betrekking tot het Mikwe
De raad besluit:
  - Het college opdracht te geven een onderzoek te starten naar de technische en stedenbouwkundige haalbaarheid van het plaatsen van het mikwe bij voorkeur op of in de buurt van de plaats waar ooit de synagoge heeft gestaan (mits dit past bij de benutting);
  - Met andere publieke en private partners in overleg te treden over de financiering;
  - Het mikwe nadrukkelijk mee te nemen in het historische imagobeeld van de gemeente Venlo.

De raad wordt met een raadsinformatiebrief van 16 oktober geïnformeerd dat de interpretatie als mikwe door bouwhistoricus Klück is bevestigd door deskundigen van het Juedisches Museum in Frankfurt en enkele andere deskundigen. Een eventuele locatiekeuze kan pas gemaakt worden als het door de raad gevraagde onderzoek is uitgevoerd naar de beste behoud-, beheer- en benuttingsmogelijkheden.

- November 2007: er vindt overleg plaats tussen wethouder Janssen, gedeputeerde Wolfs en Dolmans over het mikwe.

Dolmans vindt dat er omissies zitten in de rapportage van BAAC. Hij mist de identificatie door diverse mikwedeskundigen uit Duitsland en zie enkele discrepanties tussen het oorspronkelijke BAAC-rapport en de latere versie.

Stadsarcheoloog Schotten vindt dat er in de rapportage te veel naar een interpretatie als mikwe wordt toegeschreven.

2008

- Januari 2008: Het programma van eisen (PvE) voor het onderzoek naar Beheer, Behoud en Benutting van het Mikwe wordt opgesteld.
Schatorjé (Limburgs Museum) doet aan Dolmans enkele suggesties om in het PvE op te nemen, o.m. over het aantal bezoekers dat tegelijkertijd het mikwe moet kunnen zien.

Mailverkeer tussen Dolmans en enkele buitenlandse deskundigen, waarin hij onder meer vraagt om bevestiging bij een meegestuurde foto dat het om een mikwe gaat. De bevestiging komt niet. Een ontkenning evenmin.

- Mei 2008: Dolmans vraagt informatie over mikwes op bij de universiteit Heidelberg.

Notitie

- Juni 2008: Gunning aan Koninklijke Woudenberg voor het verwijderen van een deel van de beplating van het op de gemeentewerf opgeslagen mikwe. Er wordt een inscriptie van een menora zichtbaar.

Dolman mailt met buitenlandse deskundigen (Boockmann uit Heidelberg en Lenarz van het Jüdisches Museum in Frankfurt) met de vraag of een afbeelding zoals gevonden van de menora wel vaker in een mikwe wordt gevonden. Later mailt hij de vraag ook naar een deskundige in Berlijn. Bevestiging noch ontkenning worden ontvangen.

- Augustus 2008: Dolmans meldt in een notitie aan wethouder Janssen dat de in 2004 gevonden kelderstructuur door bouwhistoricus de heer B. Klück is geïnterpreteerd als Mikwe. "Later is deze interpretatie door deskundigen van het Juedisches Museum in Frankfurt en andere buitenlandse deskundigen in zo verre bevestigd dat het object voldoet aan alle criteria behorende bij een middeleeuws Mikwe." Een bevestiging door het Juedisch Museum of van een andere buitenlandse deskundige is echter niet voorhanden in het dossier. Er is wel sprake van een mailwisseling, maar daaruit blijkt geen bevestiging. De notitie meldt verder: "....100% zekerheid is niet te geven. Dit wordt veroorzaakt door het ontbreken van typisch Joodse gebruiksvoorwerpen. Overigens is recentelijk een afbeelding van een zevenarmige kandelaar gevonden.....Hiernaar vindt nog nader onderzoek plaats, mede vanuit Berlijn en Jeruzalem". Onduidelijk is welk onderzoek wordt bedoeld. Er is wel een mailwisseling met deskundigen in Berlijn en Jeruzalem maar die biedt geen uitsluitsel.

De VVD stelt artikel 37 vragen. Antwoord volgt op 4 september 2008: de resultaten naar het door de raad op 31 oktober 2007 gevraagde onderzoek zijn nog niet beschikbaar en locatieonderzoek volgt pas na onderzoek beheer, behoud en benutting van het Mikwe.

- December 2008: Gunning voorstudie beheer, behoud en benutting van het Mikwe aan Visusal Dimensions.

2009

- Maart/april 2009: Mailwisseling Dolmans met een aantal buitenlandse deskundigen (o.a. dr. Reich uit Haifa en dr. Amit, dr. Tal uit Tel Aviv) met hernieuwde verzoeken om bevestiging van de identificatie als mikwe en de vraag of de aangetroffen menora authentiek is en of dergelijke afbeeldingen vaker voorkomen in mikwe's. Bevestiging noch ontkenning volgen. Dr. Tal geeft wel aan dat het zeker om een menora gaat (een zevenarmige kandelaar).
- April 2009: Raadsinformatiebrief inzake behoud, beheer en exploitatie (kosten en benutting).
- Augustus/September 2009: mailwisseling Dolmans met experts in Neustadt en Haifa. Zij kunnen geen nieuwe informatie geven.

Notitie

- **September 2009:** De conceptrapportage over het Mikwe (op te nemen als hoofdstuk 15 van het boek "Venlo aan de Maas van ADC ArcheoProjecten) komt uit. In dit conceptstuk wordt aangegeven dat het mikwe door Klück "is geïdentificeerd" als Mikwe en dat na voorlopige identificatie als Mikwe en het verschijnen van diverse rapporten, meerdere buitenlandse instituten en deskundigen zijn gevraagd om hun oordeel. "De mogelijke identificatie als Mikwe werd....door allen waarschijnlijk geacht, met dien verstande dat [door] enkelen werd aangegeven dat het ultieme bewijs in de vorm van vondsten of inscriptie (toen nog) ontbrak." "Reacties zijn onder andere ontvangen van ... prof. Tal tot Pfrommer, Altwasser en Porsche...." De passage dat het waarschijnlijk werd geacht door de geraadpleegde buitenlandse deskundigen, is uit de uiteindelijke versie (dus in de gedrukte tekst van het boek) geschrapt. In het boek wordt gesteld dat de buitenlandse deskundigen werden *geraadpleegd* (overigens met vermelding van dezelfde deskundigen in de voetnoot). Deze aanpassing komt overeen met hetgeen blijkt uit de dossierstukken. Ook de passage over de identificatie door Klück is in het boek ook aangepast. Daarin wordt vermeldt dat Klück suggereerde dat het een mikwe "zou kunnen zijn."
- **December 2009:** Raadsinformatiebrief 2009 161 inzake het museumkwartier. Vooruitlopend op besluitvorming over het Mikwe is in de verkenningsfase van het Museumkwartier rekening gehouden met een mogelijke situering van het Mikwe.

2010

- **April 2010:** In een notitie schrijft Dolmans aan de Provincie Limburgs (Curfs) dat vooruitlopend op definitieve locatiekeuze, gezien de ontwikkelingen in het museumkwartier de vraag over de locatiekeuze toch opportuun is .

Collegebesluit i.v.m. overdracht mikwe aan de provincie.

- **Mei 2010:** Meeting tussen Daniël Pletinckx (Visual Dimensions) en expert Sven Schütte in Keulen. Ruimte S16 wordt door Schütte geïnterpreteerd als een mogelijke synagoge.
- **Juni 2010:** ontvangst rapport Visual Dimensions (Daniël Pletinckx) over beheer, behoud en benutting Mikwe. Het rapport bevat diverse aanbevelingen met 3 scenario's voor bestemming (opslag als studie-object, integreren in de binnenstad en integreren in een museale context). Het laatste scenario wordt als "enig haalbare" scenario aangeduid.

Dolmans adviseert wethouder Teeuwen om op korte termijn overleg in te plannen met de Nederlands Israëliische Hoofdsynagoge Limburg inzake het mikwe.

- **Juli 2010:** Pletinckx raad af om te menora te bemonsteren. Het patina is gelijk aan dat op de muren, dus de inkerving is niet recent.

Notitie

- Augustus 2010: Pletinckx meldt in een mail aan Dolmans dat hij denkt dat er geen twijfel is aan de authenticiteit van het mikwe. Hij geeft in de mail aan dat Dolmans zijn mail desgewenst mag duursturen.
- September 2010: Dolmans meldt aan wethouders Teeuwen en Buerskens:
  - Het mikwe is uitgebreid onderzocht op allerlei onderdelen. Daarbij is de authenticiteit van het mikwe overtuigend vastgesteld;
  - Het mikwe is als roerend monument eigendom van de provincie Limburg. De gemeente heeft de plicht het mikwe in goede conditie (geconserveerd) aan te leveren;
  - Onderbrengen van het mikwe bij een bestaande professionele museale context scoort het hoogst.
- November 2010: Dhr. Aerts (Voorzitter RvT Limburgs Museum) meldt aan B&W dat in de afgelopen weken door een team gewerkt is aan mogelijke uitbreiding van het Limburgs Museum. "Tijdens dat ontwikkelproces is een variant ontstaan die ruimte biedt aan de joodse mikwe...."
- December 2010: De provincie neemt het voortouw om bij de beoogde uitbreiding van het Limburgs museum ook ruimte te bieden aan het huisvesten en presenteren van het Mikwe. De provincie ziet alle aanleiding om vanuit het regionale belang en passend binnen de beoogde doelstellingen met het regiofonds Noord-Limburg deze zaken in gezamenlijkheid op te pakken. Doel is daarmee de uitbreiding (inclusief plaatsing van de Mikwe daarbinnen) gereed te hebben als de Floriade plaatsvindt in 2012. De provincie draagt 50% van de beoogde projectkosten (€ 3 miljoen) en het Regiofonds Noord Limburg de overige 50%.

Aan Visual Dimensions wordt opdracht verleend voor aanvullende werkzaamheden. "De extra werkzaamheden hebben vooral betrekking op de interpretatie van de archeologische resten als Mikwe. Het rapport wordt niet aangetroffen in het dossier.

De zoutbelasting van het Mikwe blijkt zeer slecht en binnenopstelling is nodig.

Pletinckx meldt aan Dolmans dat het ontbreken van historische bronnen geen enkele bewijskracht heeft. "De gelijkenis met andere mikwes is treffend, terwijl er geen gelijkwaardige middeleeuwse structuren zijn die ermee verward kunnen worden."

2011

- Februari 2011: Groen licht van de provincie voor uitbreiding van het Limburgs Museum en plaatsing van het mikwe daarin.
- April 2011: Mergelspecialist Fer Rouwvoet adviseert over de wijze van conserveren voordat transport naar het museum kan plaatsvinden.

Notitie

- Mei 2011: Bijeenkomst met diverse deskundigen op initiatief van het Limburgs Museum over de vraag of het mikwe authentiek is. De bijeenkomst biedt geen uitsluitsel.
- Juni 2011: Gunning van de opdracht voor conserveren, consolidatie en vervoer van het mikwe naar het Limburgs Museum aan Koninklijke Woudenberg. De provincie Limburg ondertekent de overeenkomst inzake overdracht van het mikwe.
- September 2011: Plaatsing van het mikwe in het Limburgs Museum.
- Oktober 2011: Raadsinformatiebrief over het meerjareninvesteringsprogramma Noord-Limburg 2011-2014. Uitbreiding Limburgs Museum: provincie € 750.000,- regio € 750.000,-. Het betreft de uitbreiding van het Limburgs Museum in Venlo met extra expositieruimten en een ruimte waarin het 13e eeuwse mikwe (joods ritueel badhuis) wordt ondergebracht, gerestaureerd en publiekelijk wordt ontsloten. De € 750.000,- die de Regio (gemeente Venlo) beschikbaar stelt bestaat (zoals uw raad bekend) uit € 250.000,- en (t.z.t.) de inbreng van de grond en voormalige burgemeesterswoning ter waarde van € 500.000,-.

2013

- September 2013: Beeldvormende raadsbijeenkomst met toelichting standpunt college aangaande actualiteit mikwe.

II. Detailinformatie feitenrelaas

Ongedateerde notitie Serge van Dellen (projectleider Maasboulevard, werkzaam bij de gemeente Venlo) aan Maarten Dolmans (stadsarcheoloog)

In notitie wordt gemeld dat overleg is geweest met hoofd rabbijn Jacobs, Wesley (voorzitter van de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg -NISH) en de burgemeester en dat daarin een aantal afspraken is gemaakt over een op te richten Stichting Mikwe (stichting al dan niet, definitieve plek, etc.). Het stuk is waarschijnlijk onjuist gearchiveerd en heeft naar alle waarschijnlijkheid betrekking op een overleg dat op 26 april 2006 werd gevoerd.

29 september 2004: Mail van ir. Mark van 't Hof (adviseur monumenten gemeente Venlo) aan Maarten Dolmans (stadsarcheoloog).

In de mail meldt Van 't Hof dat hij op 28 september 2004 met Bart Klück en Sofie Wyns over het terrein van de Maasboulevard heeft gewandeld en dat Bart ervan overtuigd is dat een van de kelders aan de Oude Markt "een mikwe of mikwa is, een joodse badkamer voor rituele reiniging, onderdeel van een synagoge". Hij (Klück) dateert het op middeleeuws en die is verder in NL niet bekend, wel in Keulen. Dat maakt het tot een zeer bijzonder iets voor Venlo. Hermans (gemeentearchief) geeft aan dat in de 14^e eeuw er al een uitgebreide joodse gemeenschap in Venlo gehuisvest was en de Jodenstraat toen al zo werd genoemd. "Hermans zoekt e.e.a. nog verder uit." Van 't Hof stelt voor om media-aandacht te vragen, zodat er niet gesloopt wordt. Klück is bouwhistoricus bij de gemeente Utrecht en als bouwhistorisch adviseur betrokken bij het project Maasboulevard. Sofie Wyns is archeologisch projectleidster in dienst bij ADC ArcheoProjecten, dat in 2002 door de gemeente werd gecontracteerd voor veldonderzoek en later, in 2004 voor archeologisch onderzoek.

30 september 2004 mail van Maarten Dolmans aan 42 collega's in het land

De heer Dolmans meldt per mail aan diverse collega's dat er "gisteren tijdens archeologisch onderzoek aan de Maasboulevard in Venlo een vermoedelijke mikwe (joods ritueel bad) is aangetroffen". De mail stelt dat het mikwe in gebruik was tot ca 1425 en ligt nabij de Jodenstraat. "Bekend is dat Venlo in de Middeleeuwen een sterke joodse gemeenschap heeft gehad." Dolmans stelt aan zijn collega's de volgende vragen:

- In welke gemeenten zijn mikwes bekend/opgegraven?
- Uit welke tijd stammen deze mikwes?
- Wie kent een of meerdere specialisten op dit gebied die ons kan/kunnen helpen met een definitief oordeel?
- Kennen jullie literatuur hierover? vraagt om info over bekende/opgegraven mikwes, datering daarvan, literatuur en specialisten die kunnen helpen met een definitief oordeel?

Diverse reacties op deze mail. Er wordt veelvuldig aangehaakt bij de datering, die erg vroeg zou zijn en er wordt verwezen naar mogelijke specialisten:

Notitie

1. "In Utrecht en in Amersfoort zijn ze ook gevonden. Beide 18^e/19^e eeuws. Een 14^e eeuwse mikwe lijkt me erg bijzonder". (Pieter Floore, Hollandia 30/9)
2. In de Lange Nieuwstraat in Utrecht zou een mikwe zijn aangetroffen. Verwijzing naar collega Huib de Groot voor meer info (Henk Jansen, Utrecht 30/9)
3. Verwijzing naar in 1992 of 1993 opgegraven mikwe in Utrecht. "Datering van mikwe's kunnen zeer uiteen lopen. Je moet dan ook uitgaan van de context waarin je hem vindt. 15^e eeuw kan dus makkelijk. Belangrijkste kenmerk is dat de mikwe zo geconstrueerd is dat natuurlijk water hem vult...." Voorstel om een rabbijn om advies te vragen. (M. Spanjer, gemeente Dordrecht 30/9)
4. Felicitaties met de bijzondere vondst en de suggestie om te bellen met het Joods Historisch Museum (Marion Aarts, Sittart-Geleen 30/9)
5. Lijst met opgegraven mikwes in Duitsland en Nederland (Michiel Bartels, Deventer 30/9)
6. Noemt opgegraven mikwes in Amersfoort, Nijkerk en Utrecht. "Een mikwe voor 1425 is erg vroeg voor Nederland volgens mij." (Francien Snieder, Amersfoort 30/9)
7. "Wat heb je eigenlijk gevonden van de sjoel? Want dat is nog veel interessanter!" (Pieter Floore, Hollandia 30/9)
8. "Volgens mij zijn middeleeuwse mikweh's zeer zeldzaam. Ik zou nog eens bij Duitse steden informeren". Suggestie om een Joodse lobby in te schakelen (Michel Groothedde 1/10)
9. "Afgelopen vrijdag wist Bart Klueck dit reeds te melden. ....Spiers (Speyer), Worms (XII), Keulen, Friedberg (ca 1260), Andernach, Offenburg en Sonderhausen (14^e eeuw?)." (Jan van der Hoeve, Utrecht 4/10).
10. "Ik heb wel eens gehoord van een Joods bad aan onze Jodenstraat. Ik ben zeker dat onze stads cultuurhistoricus Toon Jenniskens je erover zal kunnen informeren" (Titus Panhuysen, Maastricht, 4/10).

30 september 2004: Mail van Mark van 't Hof aan Bart Klück

In mail meldt Van 't Hof dat gepoogd wordt Andre Viersen "hier naar toe te krijgen". (Viersen is zelfstandig bouw historicus, via het ADC aangetrokken als bouw historicus voor het uitvoeren van bouw historisch onderzoek aan de stadsmuur). Verder wordt er gemeld dat "de joodse dame" heeft gebeld en dat die erg enthousiast is en dat zij joodse werkgroepen zal benaderen voor steun voor behoud en verplaatsing. Volgens de mail zou Jos Schatorjé van het Limburgs Museum nadrukkelijk belangstelling hebben voor plaatsing van het mikwe in het Limburgs Museum. Van 't Hof vraagt of Klück iemand weet die "jouw diagnose" kan ondersteunen. Uit het dossier blijkt niet wie wordt bedoeld met "de joodse dame". Mogelijk is het mevrouw Canuto of Cassuto (dossier 30 september). Onduidelijk is wat haar functie of expertise is.

30 september 2004: Mail Bart Klück aan Mark van 't Hof

Klück stelt dat er in Nederland geen "bouw historische experts" zijn die kunnen bevestigen dat het om een mikwe gaat, maar dat "de joodse dame" ter plekke uitsluitsel kan geven. Klück stelt dat hij zelf hooguit een kenner kan worden genoemd. Uit de literatuur zou blijken dat het mikwe in Venlo de eerste middeleeuwse in Nederland zou zijn. Sofie Wyns zou nadere info over de datering moeten kunnen geven. "Overigens dient een belangrijke vondst officieel aan de burgemeester gemeld te worden (daar zijn natuurlijk ambtenaren voor). Is het een idee om Schreien hierover persoonlijk in te lichten?" "Laat je nog weten hoe laat André Viersen er maandag is?" Uit het dossier blijkt niet wie

Notitie

wanneer hoe de burgemeester heeft ingelicht. Onduidelijk is of Viersen op de bewuste maandag, dan wel later, ter plaatse is geweest om de vondst als mikwe te identificeren. Het dossier, noch de beantwoording van detailvragen over dit punt door de heer Dolmans bieden uitsluitel.

30 september 2004 15:09: Maarten van 't Hof stuurt mailwisseling bovenstaande twee mails van 30 september door naar Jos Schatorjé (Limburgs Museum) en Maarten Dolmans. Hij spreekt richting Schatorjé de hoop uit dat het Limburgs Museum in de gelegenheid hier op in kan springen voor behoud ex-situ. "Het zou een enorme aanwinst zijn voor Venlo en een gevoelige snaar raken bij politiek en bevolking."

5 en 10 oktober 2004: Notitie "Joden in Venlo", Frans Hermans, Gemeentearchief Stuk meldt dat er rond 1300-1350 een belangrijke Joodse kolonie was in Venlo. Bij een Joodse nederzetting horen faciliteiten als een synagoge, een mikwe en andere voorzieningen. Tot dusverre was hierover in Venlo voor de Middeleeuwen niets bekend. De vondst wordt daarom "uniek" en "zeer bijzonder" genoemd in dit stuk. "Er waren al langer duidelijke aanwijzingen voor het belang van de Joodse kolonie in Venlo. Het feit dat deze kolonie beschikte over een mikwe toon volgens het stuk duidelijk aan dat het om een sterke en bestendige gemeenschap moet zijn gegaan. De ligging van het mikwe –zeer prominent aan de Oude Markt- zou dit beeld nog eens versterken.

Het stuk besluit met de volgende zin: "Behoud van de mikwe – noodgedwongen ex situ -, bij voorkeur in het Limburgs Museum – is zeer gewenst: grondig archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is onomkooptbaar."

7 oktober 2004: Mail van Bart Klück aan Mark van 't Hof (op 12 oktober doorgestuurd aan Maarten Dolmans)

"Gisteravond belde André Viersen. Hij belde omdat hem dat min of meer opgedragen was....Hij tekent kennelijk zelf niet maar gaat op pad met ADC, zoals met hun afgesproken en interpreteert daarbij. Uit zijn beschrijving van de aanlegdikte van de naar voren geplaatste muur merk ik toch verschillen in inzicht...."

12 tot 14 oktober 2004: Dolmans stuurt diverse mails aan een aantal door collega's aangereikte, buitenlandse experts met de volgende vragen:

- Bevestiging op grond van meegestuurde foto's dat het om een mikwe gaat;
- Of men bekend is met andere mikwes uit de periode 1350-1450 naast Worms, Keulen en Nederlandse mikwes;
- Literatuur ter zake;
- Namen van specialisten op het gebied van mikwes die behulpzaam kunnen zijn en die eventueel naar Nederland kunnen komen om ter plaatse de te beoordelen of het om het mikwe te bekijken.

Diverse reacties op deze mails:

- 1) 12 oktober 2004: Mail van Dr. Monika Porsche (Heidelberg). Zij meldt dat zij in 2001 het mikwe in Speyer heeft opgegraven en in de afgelopen herfst het mikwe in Offenburg heeft

Notitie

onderzocht. "Daher habe ich mich etwas mit Mikwen beschäftigt." Op grond van de meegeestuurde foto's kan zij niet kan vaststelling of het om een mikwe gaat. Dan zou er een trap naar het bad zichtbaar moeten zijn geweest;

- 2) 13 oktober 2004: Mail van Christoph Cluse (Trier.) Cluse kan geen uitsluitel geven omdat hij noch archeoloog, nog bouwhistoricus is. Hij doet overigens de suggestie dat het ook om een privé-mikwe zou kunnen gaan. Voor in te schakelen experts doet hij de suggestie om Dr. Elmar Altwasser (die een privé bouwhistorisch instituut in Marburg leidt) en Dr. Monika Porsche uit Heidelberg in te schakelen. Ook stuurt hij enige info over literatuur mee;
- 3) 14 oktober 2004: Mail van Werner Transier (Speyer Museum). Transier merkt in zijn mail op dat op basis van de door de heer Dolmans opgegeven maten de conclusie is dat het om een heel groot exemplaar zou gaan ("eine recht grosse Anlage"). Voor zover de heer Transier bekend, waren mikwe's in de periode 1350-1450 alleen privé-mikwes in woonhuizen;
- 4) 18 oktober 2004: Mail van professor Schreg (universiteit Tuebingen). Prof. Schreg geeft aan geen expert te zijn op het gebied van mikwes en verwijst naar dr. Jochem Pfrommer;
- 5) 19 oktober 2004: mail van Annette Weber, universiteit Heidelberg. Weber geeft aan geen expert te zijn op het gebied van mikwes. Zij stelt wel dat het bekken groot genoeg moet zijn voor onderdompeling.

Het is onduidelijk of er daadwerkelijk een buitenlandse expert naar Venlo is gekomen om te beoordelen of het om een mikwe gaat. Het dossier, noch de beantwoording van detailvragen over dit punt door de heer Dolmans bieden uitsluitel.

Oktober 2004: notitie "De conserveerbaarheid van een Laat-Middeleeuwse Mikwe te Venlo) door H. Kars (instituut voor Geo- en Bioarcheologie, FALVU, Amsterdam)

Beantwoording van de vraag of de restanten van het mikwe verplaatst kunnen worden en of het zo tentoongesteld kan worden dat de constructie duurzaam behouden kan worden. Antwoord luidt positief.

18 oktober 2004: notitie overleg Maasboulevard van Van 't Hof, gericht aan wethouder Wolters & Leppink, cc aan Dolmans.

Volgens de notitie staan er nog 2 aspecten open voordat een besluit over de verplaatsing kan worden genomen:

- 1) Bevestiging dat het om een middeleeuwse mikwe gaat. Daarover wordt nog via email gecorrespondeerd "met Duitse deskundigen". "Getracht wordt om een van deze deskundigen in de vermoedelijke Mikwe in Venlo ter plaatse te laten bekijken en beoordelen";
- 2) De constructie is een te hoge belasting voor de vloeren van het Limburgs Museum. "Nader overleg zal een en ander definitief duidelijk moeten maken.

20 oktober 2004: Mail van J. Vermeer (BAAC) Het archeologisch onderzoek is een vervolg op het recentelijk door BAAC uitgevoerde Bouwhistorisch onderzoek en zal onder dezelfde voorwaarden plaatsvinden als eerder door ADC uitgevoerd. Bureau BAAC heeft in 2004 een aparte opdracht gekregen voor bouwhistorisch onderzoek, los van archeologisch onderzoek.

Notitie

Dolmans licht in zijn beantwoording van detailvragen het volgende toe over de taakverdeling tussen ADC en BAAC: Na de ontdekking van het mikwe is deze door ADC archeologisch onderzocht. Dat wil zeggen dat ADC de grond/opvulling (beer met vondsten) uit het gebouw (ruimten S 12, 13, 15 en 16) heeft gehaald. Aansluitend is door Mark van 't Hof aan BAAC opdracht gegeven tot het doen van een bouwhistorisch onderzoek. Op dat moment was alleen ruimte S 14 (het mikwebad) nog gevuld met grond. De archeologische begeleiding door BAAC heeft betrekking gehad op het legen van deze ruimte, waardoor ook deze ruimte bouwhistorisch kon worden geïnterpreteerd. De rapportage van BAAC is aan ADC ter beschikking gesteld, zodat ADC deze kon opnemen in hun eigen rapportage van 12 augustus 2005.

25 oktober 2004: Mail van Maarten Dolmans aan Dr. Pfrommer (Stuttgart), waarnaar door Prof. Schregg werd verwezen met dezelfde vragen als eerder aan Porsche e.a.

Dr. Pfrommer antwoordt op 27 oktober 2004 in een notitie dat hij alleen op grond van de foto's geen uitspraak kan doen over of het om een mikwe gaat. Hij stelt dat keldermikwes vooral in privéhuizen worden aangetroffen. Of het om een mikwe gaat, kan alleen worden vastgesteld a.d.h.v. de omgeving. Zijn er bijvoorbeeld ook resten van een synagoge aangetroffen? Dr. Pfrommer kent geen experts op het gebied van mikwes.

25 oktober 2004 PvE voor beperkt archeologisch onderzoek Maaskade Venlo door BAAC

Vraagstelling: Aard en datering van de middeleeuwse en post-middeleeuwse bewoningssporen, Zijn de kelderstructuren in historische context te plaatsen, ... meer specifiek:

- 1) Is de keldervulling primair, of is het materiaal van elders afkomstig?
- 2) Wat is de aard van het materiaal in relatie tot het mikwe?
- 3) Zijn er specifieke sporen te vinden die duiden op gebruik van de structuren als mikwe?

27 oktober 2004: aanvullende mail met enkele foto's van Dolmans aan Dr. Pfrommer

Dr. Pfrommer geeft aan dat hij de foto's niet kon bekijken, dat zo snel mogelijk zal doen en dan bericht zal sturen over zijn bevindingen.

14- 28 oktober 2004: mail en fax-correspondentie Dolmans met M. Lenarz, Juedisches Museum, Frankfurt, uitwisseling van diverse foto's en tekening met plattegrond

De heer Lenarz kan aan de hand van de foto's niet vaststellen of het om een mikwe gaat. In zijn mail van 14 oktober 2004 geeft hij aan dat als de bodem die op de foto zichtbaar is de originele bodem is, het dan vindt hij het twijfelachtig dat het om een mikwe zou gaan. De vondst van de vijf grote nissen vindt hij ook ongewoon voor een mikwe. In de mail van 27 oktober aan de heer Lenarz stelt Dolmans dat op de foto's niet het mikwe zelf, maar de kleedruimte te zien is. Hoewel het nog steeds niet helemaal zeker is of het om een mikwe gaat. Maar "unsere Bauhistoriker und die Rabbi der Juedische Gemeinde geben an 99% sicher zu sein". Dolmans vraagt Lenarz of hij naar Venlo kan komen om ter plaatse vast te stellen of het om een mikwe gaat. Uit het dossier blijkt niet of de heer Lenarz daadwerkelijk naar Venlo is gekomen om vast te stellen of het om een mikwe gaat. De beantwoording van detailvragen door de heer Dolmans biedt op dit punt ook geen uitsluitel

Notitie

28 oktober 2004: Mailwisseling tussen Dolmans en Paul Schulten (Archeoplan) over manier van conserveren. Dolmans spreekt over “de vermeende mikwe” die als de determinatie definitief is moet worden verplaatst (inpakken , tijdelijk wegzetten, conserveren en later “ergens in Venlo” her te plaatsen.

Venlo Maasboulevard Technische Uitwerking, Weekrapport week 8 t/m 12 november: “Het bijzondere keldertje heeft deze week extra tijd gekost (overleg tussen gemeente Venlo, BAAC en ons)”

9 november 2004: Notitie van Dolmans aan wethouders Wolters en Leppink over stand van zaken Maaboulevard.

In de notitie wordt gesteld: “Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de Mikwe is gereed”. De eerste resultaten worden volgens de notitie in week 48 verwacht.

“Aangezien na uitplaatsing de provincie formeel eigenaar wordt van de mikwe stellen we voor wordt [sic] dat u op zeer kort termijn in contact treedt met gedeputeerde Eurlings, de heer Schatorjé (Limburgs Museum (provinciaal museum)) en de Joodse gemeenschap (dhr. S. Wennek) teneinde gezamenlijk afspraken te maken over herplaatsing van de mikwe en de kosten van uitplaatsing en herplaatsing.”

Notitie 11 november 2004 van Ranjith M. Jayasena (BAAC, met enige ervaring op het gebied van onderzoek van mikwes) “Het Mikwe aan de Maaskade”

Stelt dat het om een mikwe gaat (S14 is het bad geweest, omdat dit het diepst is en niet S13, zoals eerder verondersteld) dat, nadat het in onbruik is geraakt, verbouwd is en tenslotte in gebruik is genomen als beerkelder. Datering van het vondstcomplex is circa 1325-1375. Kelder S 14 is nadat het mikwe in onbruik is geraakt in sterk verbouwde vorm gefunctioneerd als bouwput. Deze notitie is later verwerkt in de rapportage van BAAC van 13 januari 2005.

16 november 2004, brief van wethouder Wolters aan dhr. Haanen Wijnants (lid van de Joodse gemeenschap in Venlo)

Op vrijdag 12 november 2004 is overleg geweest tussen de burgemeester, de wethouder en de woordvoerder van de Joodse gemeenschap, dhr. Wennek en zijn plaatsvervanger dhr. Sterk: Overeengekomen is dat gemeente en de joodse gemeenschap er alles aan gelegen is het mikwe veilig te stellen en in Venlo te behouden. Hierover worden op korte termijn nadere afspraken gemaakt tussen de gemeente, provincie en de heer Wennek.

18 november 2004: Bouwhistorische beschrijving van het mikwe aan de Maaskade te Venlo door Geert Oldenmenger

In deze notitie wordt aangegeven dat de ruimte aan de noordoost zijde (S14) vermoedelijk dienst deed als toezichtruimte. Een en ander is in tegenspraak met de bevinding in de notitie “Het Mikwe aan de Maaskade” van Jayasena, waarin S14 wordt aangeduid als het bad. De heer Oldenmenger was volgens Dolmans senior bouwhistoricus bij BAAC. Noch uit het dossier, noch uit de beantwoording van detailvragen door de heer Dolmans blijkt wat de rol/inbreng en expertise van de heer Oldenmenger in dezen waren.

Notitie

26 november 2004: Dienst Stadsbeheer (Verbart) vraagt prijsopgaaf bij diverse ondernemers voor werkzaamheden verplaatsing en tijdelijke opslag van “de historische resten van een Joods ritueel bad (mikwe) uit de 12-13^e eeuw.” Bij de brief wordt als bijlage D de notitie over het archeologisch onderzoek van Jayasena van 11 november 2004 gevoegd en als bijlage E de Bouwhistorische beschrijving van 18 november van Oldenmenger.

21 december 2004: collegevoorstel proces uitplaatsing mikwe

18 januari 2005 Raadsinformatiebrief 2005 35 (behandeld in de commissie op 16 februari 2005)

In rib wordt gemeld dat de aanbestedingsprocedure voor verwijdering en tijdelijk opslaan van het mikwe loopt. Voor wat betreft het herbestemmen van het mikwe stelt de rib dat een traject zal worden opgestart, “om in overleg met de joodse gemeenschap en de provincie, te komen tot de randvoorwaarden voor een definitieve locatie, alsmede een financieringsconstructie om de uiteindelijke terugplaatsing te bekostigen.”

25 januari 2005: Collegebesluit om in te stemmen met opdrachtverlening aan Koninklijke Woudenberg voor de uitvoering van het verwijderen en tijdelijk opslaan van het aangetroffen joods ritueel bad (Mikwe). Totale kosten, inclusief engineering en exclusief BTW ad € 203.442 . Voorstel aan de raad voor het dekken van de kosten uit entreefee van Q-Park, evenals de kosten van de uitplaatsing en herbestemming van de stadsmuur. “Zodra ook de kosten voor uitplaatsing van de stadsmuur bekend zijn, het raadsvoorstel opstellen en vooruitlopend de kosten voor uitplaatsing Mikwe te dekken uit het budget bouwrijp maken Maasboulevard.”

13 januari 2005 (ontvangen 1 februari 2005): conceptrapport BAAC met betrekking tot archeologisch onderzoek van het veronderstelde joods ritueel bad aan de Maasboulevard (i.s.m. Sofie Wyns, ADC)

Antwoord op de drie vragen uit het PvE van 25 oktober 2004. Veel details, maar ook veel onzekerheden, zoals over de vulling van de kelders. “Als de beschreven kelderstructuren destijds in gebruik zijn geweest als ritueel bad, kan de vulling van S12 en 13 wellicht gerelateerd worden aan het in onbruik raken (ritueel ontheiligen) ervan na de jodenvervolgingen halverwege de veertiende eeuw. Deze vulling dateert immers uit 1325-1375.”

Volgens dit rapport is het aannemelijk dat S14 de functie had van het rituele bad en niet –zoals eerder gedacht- S13.

De conclusie luidt: “Het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek aan de Maaskade in Venlo heeft de aanwezigheid van een aantal opmerkelijke kelderstructuren aangetoond. Deze structuren dateren in de dertiende en veertiende eeuw en hebben enkele verbouwingen ondergaan. De verschillende ruimten zijn door deskundigen geïnterpreteerd als een mikwe, een joods ritueel bad. Op basis van de bevindingen is het mogelijk aan de ruimte een functie toe te schrijven die strookt met een mikwe. Honderd procent zekerheid is echter niet te geven. Nader onderzoek naar het muurwerk kan daartoe nog nieuwe informatie leveren.”

Notitie

24 januari 2005: raadsinformatiebrief proces uitplaatsing mikwe

“Voor fase 2, het herbestemmen van de Mikwe, zal een traject worden opgestart, om in overleg met de joodse gemeenschap en de provincie, te komen tot randvoorwaarden voor een definitieve locatie, alsmede een financieringsconstructie om de uiteindelijke terugplaatsing te bekostigen.”

“Zodra de planning ten aanzien van de verwijdering van de stadsmuur en Mikwe exact bekend is en de gevolgen daarvan voor het totale proces van bouwrijpmaken in beeld zijn gebracht, zult u daarvan door ons op de hoogte worden gesteld. Daarbij zullen ook de financiële gevolgen (renteverliezen) nader worden geduid.”

31 januari 2005: brief van het Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg (Wesly) aan de burgemeester. Voorstel om in de op te richten Stichting Behoud Mikwe Venlo namens de joodse gemeenschap te benoemen hoofdrabbin Jacobs, de heer Wennek en de heer Wesly.

10 februari 2005: Opdrachtverlening door Verbart aan ADC Archeoprojecten voor het uitvoeren van archeologische begeleiding in verband met het verwijderen en verplaatsen van een mikwe naar de gemeentewerf voor in totaal € 5.750 ex BTW

14 februari 2005: mail van Klück aan Van 't Hof

Mail haakt aan op een vermelding uit 1410 waaruit afgeleid kan worden dat de graaf (later hertog) twee behuizingen in Venlo heeft gehad en dat de graaf actief vestiging van de Joden heeft bevorderd. Klück concludeert hieruit dat een combinatie van grafelijk gebouw-synagoge-mikwe daarom niet verwonderlijk is.

2 maart 2005: Brief Stichting NiSjA (Stichting nieuwe Sjoel Almere) aan B&W

De stichting is voornemens om een nieuwe sjoel (synagoge) te bouwen in Almere en heeft het idee om het mikwe in die nieuwe synagoge “in te bouwen”, bijvoorbeeld in de vloer, zodat het mikwe goed en te allen tijde zichtbaar is en vraagt om een mondeling onderhoud om over de plannen van gedachten te wisselen.

18 maart 2005: Verslag (concept) vergadering mikwe d.d. 18 maart 2005 met Wennek, Sterkt (Joodse Gemeenschap), burgemeester Schrijnen, Tj. Kessels en Dolmans (allen gemeente)

Overleg is geïnitieerd door de burgemeester, teneinde het proces om het mikwe een nieuwe functie te geven binnen de gemeente Venlo te bespoedigen en de gemaakte afspraken (verwezen wordt naar 17 november 2004) te bevestigen. Inzet allen: behoud van het mikwe voor Venlo en presenteren aan een groot publiek.

De burgemeester stelt voor dat ook vooruitlopend op de discussie over een locatie een inhoudelijke discussie te voeren over de randvoorwaarden waaraan een toekomstig “gebruik” van het mikwe zou moeten voldoen. Vooruitlopend op deze discussie kan reeds een Stichting Mikwe worden opgericht. Aan Kessels en Dolmans wordt gevraagd hiervoor enkele initiatieven te nemen. De oprichting van de stichting wordt voorzien in juni 2005.

Notitie

11 juli 2005: mail van André Viersen aan Henk van der Velde (ADC), op 20 juli 2005 door Van der Velde doorgestuurd aan Dolmans inzake definitieve versie van rapport ADC/BAAC

“Wat doen we met het algemene overzicht en interpretatie van of het een Mikwe is of niet. Schrijven we nog een algemeen verhaal waaraan een Mikwe moet voldoen of niet. Welke status heeft het verslag. In hoeverre koppelen we dit nog terug naar BAAC. Er zitten toch enige interpretatieverschillen tussen deze rapportage en de rapportage van BAAC. Het is nuttig om deze plooiën glad te strijden en tot een éénduidig verhaal te komen.”

Het rapport van ADC/BAAC in de versie van juni of juli 2005 werd niet aangetroffen in het dossier. Het uiteindelijke verslag is het verslag van 12 augustus 2005. Zie aldaar.

13 juli 2005: Notitie Dolmans aan staf VRO over oprichting Stichting Mikwe Venlo

Voorstel uitgangspunt gemeente om het mikwe terug te plaatsen in Venlo. In het nieuwe ontwerp dient te worden voldaan aan termen van “functionaliteit, kwaliteit, zichtbaarheid, toegankelijkheid, herkenbaarheid, beleefbaarheid en beheersbaarheid”. Planning is ondertekening van de stichtingsakte in september 2005.

4 juli 2005: mail van Jan Wijnhoven (regionaal consul ANWB) aan Dolmans met aanbod (en aanvraagformulier) voor een bijdrage uit het gecombineerde fonds van de ANWB.

6 juli 2005: mail van André Viersen aan Van de Velde, 20 juli 2005 doorgestuurd aan Dolmans

Concept-tekst over “De kelders van Venlo”. Is bedoeld als aanvulling op het rapport van BAAC.

In de inleiding wordt gesteld dat de reden dat tot demontage en verplaatsing is besloten is dat door de heer B. Klück is “vastgesteld” dat de aangetroffen kelders behoorden tot een mikwe. Diverse deskundigen hebben naderhand verklaard dat het mogelijk is dat in de kelders een mikwe ondergebracht was. (met voetnoot: “vriendelijke mededeling van de heer M. Dolmans.”)

“Op verzoek van de gemeente Venlo is volstaan met het uitvoeren van een technische beschrijving van de aangetroffen structuren. ....de interpretatie van de functie van de structuren zal in nader overleg met deskundigen worden uitgevoerd door de gemeentearcheoloog van de gemeente Venlo.”

26 juli 2005: brief van burgemeester Mans aan gedeputeerde Wolfs

Uitnodiging aan Wolfs om zitting te nemen in de beoogde stichting Mikwe, daar de gemeente na archeologisch onderzoek in eigendom moet worden overgedragen aan de provincie.

9 augustus 2005: Notitie Dolmans aan burgemeester Mans

Verzoek om herhaalde uitnodiging te sturen aan gedeputeerde Wolfs om zitting te nemen in de beoogde Stichting Mikwe. Achterliggende gedachte is dat de provincie na het faillissement van het erfgoedhuis in juni 2005 terug dreigt te komen op de principeafpraak tot deelname aan het stichtingsbestuur.

Brief geeft tevens aan dat onderzoek is uitgevoerd naar mogelijke locaties voor het mikwe. Hieruit is naar voren gekomen dat er in de huidige planvorming van het project Maasboulevard geen rekening

Notitie

is gehouden met terugplaatsing van het mikwe op de oorspronkelijke locatie. Van plaatsing onder de Oude Markt is de gemeente geen voorstander, omdat dan een aanzienlijk deel van het cultuurhistorische erfgoed in de Oude markt moet worden opgegraven. Een derde locatie die eerder werd genoemd (aan de Kwietsheuvel, waar de synagoge heeft gelegen) wordt onderzocht op geschiktheid.

9 augustus 2005: Brief Kuijpers (Dienst Stadsbeleid) aan Stichting NiSjA

Afwijzing verzoek om mogelijkheid van plaatsing mikwe in nieuw te bouwen Sjoel Almere. Reden: Venlo wil het mikwe behouden.

12 augustus 2005: mail van Van der Velde, met aanvullingen op de teksten van Sofie Wyns en André Viersen voor het rapport van ADC/BAAC

De mail meldt dat Van der Velde heeft geprobeerd “wat scherpe kantjes van Andrés verslag weg te vijlen.” Hij vindt het bouwhistorische verslag kwalitatief goed en een broodnodige aanvulling op het onderzoek van BAAC.

In de inleiding van het aangepaste rapport “Verslag begeleiding verplaatsen van het mikwe te Venlo” van juli 2005 (Wyns, Viersen en Van der Velde) luidt een cruciale zin in de inleiding nu als volgt:

“Deze kelder is door dhr. B. Klück (bouwhistoricus) herkend als mikwe (joods badhuis). Nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-Archeoprojecten en BAAC bevestigde deze interpretatie.”

18 november 2005: brief gedeputeerde Wolfs aan Burgemeester Bruls

Vanwege juridische redenen en mogelijke belangenverstremming zal de gedeputeerde zelf geen zitting nemen in de beoogde stichting Mikwe. Aangezien de gedeputeerde wel geïnteresseerd is in de verdere plannen (de provincie zal immers na overdracht aan het Provinciale Depot voor Bodemvondsten eigenaar worden), stelt de gedeputeerde voor op korte termijn een gesprek te plannen.

26 april 2006: mail Serge van Dellen (projectleider Maasboulevard) aan Dolmans

inzake overleg met Jacobs, Wesly en burgemeester. Van Dellen heeft in het overleg aangegeven dat “om verschillende redenen” de vindplaats van het mikwe, alsmede een plek bij de voormalige synagoge, als definitieve plek voor het Mikwe afvallen en de zoektocht richting het Limburgs Museum leidt.

8 november 2006: mail Benoit Wesly (voorzitter NIHS-Limburg) aan Aad Sterk

(raadscommissielid fractie SAMEN Venlo). Wesly stelt dat de nieuwe burgemeester (Bruls) zich terughoudend heeft opgesteld in het overleg over het mikwe en eerst informatie wil van deskundigen, voordat hij invulling geeft aan een eventuele nieuwe locatie.

13/14 november 2006: Mailwisseling tussen Dolmans en Van der Velde over verstrijken deadline voor aanleveren rapport voortgang Maasboulevard.

15 januari 2007: Mail Van der Velde aan Dolmans (op 31 januari 2007 doorgestuurd naar Hermans) met conceptrapportage Maasboulevard (Wyns, Viersen, Klück, Hoss en Tolboom). Inleiding bevat grote delen van de tekst uit het conceptrapport van juli 2005 van Wyns, Viersen en Van der

Notitie

Velde. Echter, met een opmerkelijke wijziging. In de versie van 15 januari 2007 staat: “Deze kelder is vervolgens door dhr. B. Klück (bouwhistoricus) herkend als een joods badhuis”. De passage dat door middel van nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-ArcheoProjecten en BAAC deze interpretatie werd bevestigd, staat niet in de versie van 15 januari 2007.

29 januari 2007: Brief van burgemeester aan Wesly

Brief geeft aan dat het rapport van het archeologisch onderzoek in concept klaar is en op 7 maart aanstaande zal worden besproken.

28 maart 2007: mailwisseling Dolmans met circa 40 collega's om informatie in te winnen over ervaringen met herplaatsing van vondsten vergelijkbaar met het mikwe. Dhr. Prooije van het Nederlands Openluchtmuseum stuurt een protocol voor overplaatsing toe. Verder weinig reactie.

17 april 2007: Overleg Mikwe

Aanwezig onder meer Wesly en Jacobs en een ambtelijke delegatie van de provincie. Limburgs Museum kon op het geplande tijdstip niemand afvaardigen. Doel van het overleg is o.m. het opstellen van te hanteren doelstelling en uitgangspunten voor hergebruik en herplaatsing van het Mikwe, waaronder: Kosten en te verwachten bezoekersaantallen.

7 juni 2007: Overleg tussen Frans-Jozef Beliën (beleidsadviseur afdeling Cultuur, als zodanig betrokken bij het Museumkwartier), Maarten Dolmans en Gerard van der Heul (subsidiebureau Trias, aangetrokken om te onderzoeken of er subsidies konden worden verkregen voor een onderzoek naar goed behoud en beheer van het mikwe) over haalbaarheidsonderzoek, uit te voeren door Trias. De scan wordt in een vervolgbespreking op 15 augustus 2007 besproken. Op 26 juni mailt Dolmans aan Van der Heul van Trias dat de provincie –als toekomstig eigenaar- bij de haalbaarheidsonderzoek dient te worden betrokken.

8 Oktober 2007: initiatiefvoorstel VVD 2007-85 met betrekking tot het Mikwe

(Zie Raadsbesluit op 31 oktober 2007).

8 oktober 2007: Brief met uitnodiging van Wethouder Janssen aan gedeputeerde Wolfs om te praten over de toekomst van het Mikwe.

9 oktober 2007: mail Van Haperen inzake initiatief voorstel VVD met betrekking tot het Mikwe. Bevat volgende info: Het dossier heeft lang gehangen op het feit dat in de stichting die de kar zou trekken, de provincie niet bestuurlijk is vertegenwoordigd, omdat GS vanwege integriteitsissues geen van haar leden in dergelijke stichtingen wil hebben.

Formeel punt: het mikwe staat al geruime tijd bovengronds op de gemeentewerf. En zodra het is opgegraven en bovengronds staat, ligt de zeggenschap bij de provincie.

10 oktober 2007: Notitie Dolmans aan burgemeester Bruls inzake stavaza Mikwe, n.a.v. het initiatiefvoorstel van de VVD inzake het Mikwe

“In het gesprek [van 17 april, sic] zijn enkele voorkeurslocaties uitgesproken. Geconcludeerd is echter dat een eventuele locatiekeuze pas gemaakt kan worden als onderzoek is uitgevoerd naar de beste

Notitie

behoud-, beheer- en benuttingsmogelijkheden..... Na april is er overleg geweest met de afdeling cultuur teneinde financieringsbronnen aan te boren om het betreffende onderzoek uit te voeren....Een brief met verzoek is inmiddels naar de provincie gegaan.”

15 oktober 2007: Notitie Dolmans aan wethouder Jansen met tekst voor raadsinformatiebrief aan de gemeenteraad n.a.v. initiatief-voorstel Mikwe. Voorstel brief begint met de volgende passage: “In september 2004 werd tijdens het archeologisch onderzoek aan de Maasboulevard een kelderstructuur ontdekt. Deze kelderstructuur is door bouwhistoricus de heer B. Klück geïnterpreteerd als Mikwe. Later is deze interpretatie door deskundigen van het Juedisches Museum in Frankfurt en enkele andere deskundigen bevestigd.” De raadsinformatiebrief is op 16 oktober 2007 aan de raad gestuurd.

Een bevestiging door het Juedisches Museum in Frankfurt van de authenticiteit werd niet aangetroffen in het dossier. Bovendien blijkt niet welke andere deskundigen worden bedoeld. Ook daarvan werden geen stukken aangetroffen in het dossier.

18 oktober 2007: gewijzigde agenda commissie Financiën, Bestuur en Veiligheid
Initiatiefvoorstel nr. 85 van de heer Heuvelings (VVD) op de agenda.

31 oktober 2007: Raadsbesluit 2007-85, n.a.v. initiatiefvoorstel Heuvelings d.d. 18 oktober 2007

Besluit

- 1) Het college opdracht te geven een onderzoek te starten naar de technische en stedenbouwkundige haalbaarheid van het plaatsen van het mikwe bij voorkeur op of in de buurt van de plaats waar ooit de synagoge heeft gestaan (mits dit past bij de benutting);
- 2) Met andere publieke en private partners in overleg te treden over de financiering;
- 3) Het mikwe nadrukkelijk mee te nemen in het historische imagobeeld van de gemeente Venlo.

8 november 2007: afspraak bij het Huis voor de Kunsten tussen gedeputeerde Wolfs, wethouder Janssen en Dolmans om te spreken over het mikwe.

13 november 2007: mail Dolmans aan Henk van der Velde inzake Maasboulevard
Mail gaat kennelijk over een nieuwe versie van de rapportage (die niet in het dossier zit). Dolmans merkt onder meer op: “Het hoofdstuk over het Mikwe heeft diverse omissies. Ik mis de identificatie door diverse mikwedeskundigen uit Duitsland... en zie enkele discrepanties tussen het oorspronkelijke BAAC-rapport en de inhoud nu.”

13 november 2007: Mail Jacob Schotten (stadsarcheoloog) aan Henk van der Velde inzake Maasboulevard (doorgestuurd naar Dolmans)

Mail gaat onder meer over het rapport over het mikwe). Mail meldt onder meer: “De Mikwe...blijft een moeilijk verhaal. Ik ben in ieder geval niet overtuigd van de interpretatie.....Wat mij betreft zou in de titel van het hoofdstuk een vraagteken moeten staan of het woord “mogelijke” en de twijfel moet

Notitie

in de tekst nog duidelijker worden verwoord. De laatste zin moet zeker weg, want die suggereert dat de interpretatie al vast staat.....Nu wordt er te veel naar een interpretatie als mikwe toegeschreven....”

December 2007-januari 2008: opstellen PvE voor onderzoek Beheer, Behoud en Benutting Mikwe

16-18 januari 2008: mailwisseling tussen Dolmans en Schatorjé (Limburgs Museum) over het PvE. Schatorjé doet nog enkele suggesties voor aanpassing, o.m. over het aantal bezoekers dat tegelijkertijd het mikwe moet kunnen zien.

17 januari 2008: Dolmans vraagt per mail het boek “Mikwen in Deutschland” op bij de universiteit Heidelberg. Per mail van 18 januari wordt door Margarethe Boockmann gemeld dat het boek voor € 8 verkrijgbaar is.

22 januari 2008: mail van dr. Karin Sczech (Thüringisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie aan Dolmans

Sczech meldt dat de stad Erfurt een mail van Dolmans aan haar heeft doorgestuurd. Zij heeft de daarbij horende foto's bekeken. Ze meldt in haar mail onder meer dat de mikwe in Erfurt er heel anders uitziet (zonder bijbehorende ruimtes).

14 april 2008: mail Curfs (provincie Limburg) aan Dolmans. Vraag of er al iets bekend is over het onderzoek naar een geschikte locatie voor het mikwe. Dolmans stuurt mail op 14 april door aan Schatorje met verzoek om overleg.

7 mei 2008: mail Dolmans aan universiteit Heidelberg met verzoek om info over Mikwes uit de 13^e en 14^e eeuw langs de Rijn en Maas ten behoeve van een artikel en in het kader van pogingen om samen met de joodse gemeenschap het mikwe te behouden (voor Venlo). Ook vraagt Dolmans, net als 17 januari (en al beantwoord) naar het boek “Mikwen in Deutschland”.

21 mei 2008: mail Dolmans aan Boogert (RACM) om van gedachten te wisselen over de invulling van een PvE voor een onderzoek naar Beheer, Benutting en Behoud Mikwe. Mail begint met de zinsnede dat “tijdens archeologisch onderzoek aan de Maasboulevard te Venlo een kelder gevonden [is] die door deskundigen werd geïdentificeerd als Mikwe, een Joods ritueel Badhuis.”

26 mei 2008: mails Dolmans aan Van der Steen (Rab-den Haag) en secretariaat onderzoek Instituut Collectie Nederland en Tolboom (racm): idem

9 juni 2008: mail Dolmans aan Woudenberg. Gunning van werk verwijderen deel beplating Mikwe volgens offerte 27 december 2007 voor € 3500 ex BTW.

17 juni 2008: mail Dolman aan Margaretha Boockmann, Hochschule für Jüdische Studien, Heidelberg Dolmans stelt in de mail dat het mikwe al geruime tijd onder zeil op de gemeentewerf staat. Dat gisteren, bij het verwijderen van een deel van de beplating een inscriptie van een menora zichtbaar is geworden. Hij vraagt aan Boockman of zij weet of een dergelijke afbeelding wel vaker in een mikwe wordt gevonden. In de mail zegt hij dat hij dezelfde vraag ook heeft gesteld aan Lenarz

Notitie

van het Jüdisches Museum in Frankfurt. Boockmann geeft aan een dergelijke afbeelding nog nooit in een Mikwe te hebben gezien maar zal de afbeelding ervan doorsturen naar een professor.

25 juni 2008: mail van Dolmans aan Lenarz met verzoek om nog te reageren op de foto van de menora. Komt een dergelijk symbool vaker voor in een Mikwe? Lenarz reageert dezelfde dag: een dergelijk religieus motief heeft hij niet eerder aangetroffen in een Mikwe, ook niet in de literatuur. Sinds Frau Prof. Künzl gestorven is, is er helaas geen expert meer op dit gebied voorhanden in Duitsland.”

16 juli 2008: mail van Dörte Deimig (Berlijn) aan Dolmans

Voor wat betreft het ornament (de menora) verwijst zij naar het mikwe in Speyer uit de 12^e eeuw. Hier zijn “Säulen und Würfelpitelte” te vinden. Deimig vraagt op de hoogte te worden gehouden.

18 juli 2008: offerte van ICERT om tot consolideren van het Mikwe in Venlo te komen

21 augustus 2008: notitie Dolmans aan Wethouder Janssen

“In september 2004 werd tijdens archeologisch onderzoek aan de Maasboulevard een kelderstructuur ontdekt. Deze kelderstructuur is door bouwhistoricus de heer B. Klück geïnterpreteerd als Mikwe. Later is deze interpretatie door deskundigen van het Juedisches Museum in Frankfurt en andere buitenlandse deskundigen in zo verre bevestigd dat het object voldoet aan alle criteria behorende bij een middeleeuws Mikwe.”

“...100% zekerheid is niet te geven. Dit wordt veroorzaakt door het ontbreken van typisch Joodse gebruiksvoorwerpen. Overigens is recentelijk een afbeelding van een zevenarmige kandelaar gevonden.....Hiernaar vindt nog nader onderzoek plaats, mede vanuit Berlijn en Jeruzalem”.

Onduidelijk is welk onderzoek wordt bedoeld. Desgevraagd geeft de heer Dolmans in zijn beantwoording van detailvragen aan dat hij meerdere informatieverzoeken geschreven heeft met vragen over de menora, onder meer naar het Joods Museum in Berlijn en de Universiteit van Jeruzalem.

25 augustus 2008: art. 37 vragen VVD

Heeft het onderzoek uit raadsbesluit van 31 oktober 2007 al plaatsgevonden? Zo ja, mogen we de onderzoeksresultaten dan vernemen, zo nee, waarom niet. Is het niet prematuur om een museale oplossing te zoeken terwijl het raadsbesluit meer de strekking heeft het Mikwe onder te brengen op de plaats waar ooit de synagoge heeft gestaan? Antwoord op 4 september 2008: resultaten zijn nog niet beschikbaar en locatieonderzoek volgt pas *na* onderzoek beheer en behoud Mikwe.

4 september 2008: mail Dolmans aan Klück

Foto van de menora. “Ik hoop uit Israel nog antwoord te krijgen op mijn vraag naar dergelijke voorbeelden elders. Mocht je zelf nog voorbeelden hebben, dan hoor ik het graag”.

Notitie

12 december 2008: per mail verstuurd door Van Loon (hoofd afd. Ruimtelijke Ontwikkeling) namens B&W, gunning voorstudie beheer, behoud en benutting Mikwe aan Visual Dimensions voor € 19.000 ex BTW.

3 maart 2009: mail Dolmans aan prof. Reich (Haifa) in antwoord op mail Reich van 18 september 2008, waarin hij aangeeft dat hij een mail van Dolmans doorgestuurd heeft gekregen over het mikwe en graag wat meer info wil ten behoeve van de identificatie. Dolmans stuurt info en afbeeldingen, ook van de menorah.

9 maart 2009: mail Dolmans aan Dr. Amit, prof. Grossman en Dr. Guggenheim met zelfde vraag en meegestuurde info.

6 april 2009: rib 164 inzake conceptrapport inzake behoud, beheer en exploitatie (kosten en benutting) van het mikwe door Visual Dimensions. "Aan het onderzoek hebben de Universiteit van Gent en TNO Delft meegewerkt." Het betreffende conceptrapport werd niet in het dossier aangetroffen, maar werd volgens informatie van de heer Dolmans verwerkt in het rapport van 16 december 2010 (zie aldaar).

7 april 2009: Mail Dolmans aan Marien Janssen. Enkele onderzoekers willen het Mikwe op de gemeentewerf onderzoeken.

20 april 2009: Mail Dr. Tal (Tel Aviv) die verwijst naar Professor Reich, tevens mail Dr. Bumovitz (Tel Aviv) die verwijst naar Dr. Tal. Nog diverse andere mails, o.m. met Dr. Jackson en Dr. Kunzl, Lucian Herschkovitz en prof. Dr. Siviú Sanie (Roemenië). Daarnaast mailverkeer met Ingrid Hösch (Bamberg) Ericsson (Bamberg)

24 april 2009: mail Dr. Tal met herhaling info dat kennis beperkt is tot het laat Grieks/Romeins- en Byzantijns tijdperk. Menora's uit die tijd zijn anders "in plan and form". "The grafito is a seven branches menorah".

? april 2009 (mail niet vertuurd?): mail Dolmans aan Prof. Dr. Silviu Sanie, University of Yassi, Roemenië met vraag om identificatie van Mikwe en vraag of de menorah in het beeld past.

14 mei 2009: Mail Dolmans aan Henk van der Velde

"Een recente reactie uit Israël: de vrom [sic] van de Menorah (kandelaar) in het Mikwe is authentiek."

11 augustus 2009: Mail aan Dolmans met "synthese Venlo"

Een van de conclusies luidt: "Op basis van een mikwe op een centrale plaats op de Oude Markt blijkt dat de joodse gemeenschap in tegenstelling tot veel ander middeleeuwse steden in pre-stedelijk Venlo en centrale rol speelde in het publieke domein".

26 augustus 2009: mail Dr. Hans-Peter Süß, expert uit Neustadt: hij kan geen nieuwe info geven.

Notitie

2 september 2009: mail Dolmans aan Visual Dimensions. Verzoek om zo mogelijk nieuwe info te sturen omdat hij de volgende dag het onderzoeksrapport over het Mikwe moet inleveren.

3 september 2009: idem aan Hermans (gemeentearchief).

7 september 2009: mail prof. Rachel Hachlili (Haifa) aan Dolmans: zij is geen expert en verwijst naar prof. Ronny Reich.

9 september: mail Dolmans aan Paul Dickmann Mergel verkeert in zeer slechte staat, na opslag op de gemeentewerf van 2005-2008. Er dient een geclimatiseerde constructie te worden gebouwd, totdat permanente huisvesting is gevonden, waarvoor Dolmans ondersteuning zoekt.

14 september 2009: mail Henk van der Velde aan Dolmans met “het lang verwachte stuk”, inclusief het concept van hoofdstuk 15 (over het Mikwe) voor het boek “Venlo aan de Maas” van ADC ArcheoProjecten.

In dit stuk wordt aangegeven dat het mikwe door Klück “is geïdentificeerd” als Mikwe en dat na voorlopige identificatie als Mikwe en het verschijnen van diverse rapporten, meerdere buitenlandse instituten en deskundigen zijn gevraagd om hun oordeel. “De mogelijke identificatie als Mikwe werd....door allen waarschijnlijk geacht, met dien verstande dat [door] enkelen werd aangegeven dat het ultieme bewijs in de vorm van vondsten of inscriptie (toen nog) ontbrak.” “Reacties zijn onder andere ontvangen van (volgt een rij met namen van prof. Tal tot Pfrommer, Altwasser en Porsche).”

In de definitieve versie van hoofdstuk 15 (in het boek dus) is een iets andere tekst opgenomen: “Het was de heer Klück die suggereerde dat het heet *mikwa* zou kunnen zijn.” De passage dat het waarschijnlijk werd geacht door de geraadpleegde buitenlandse deskundigen, is geschrapt. Er wordt alleen gesteld dat deze zijn geraadpleegd (met vermelding van zelfde personen in de voetnoot). De uiteindelijke tekst is in overeenstemming met de dossierstukken.

De tekst over identificatie als mikwe is aangepast. In het concept is sprake van “identificatie” van het mikwe, in het uiteindelijke boek staat dat er werd “gesuggereerd dat het een mikwe zou kunnen zijn”. De passage dat meerdere buitenlandse instituten en deskundigen de identificatie als waarschijnlijk achtten is ook geschrapt uit de uiteindelijke versie.

14 oktober 2009: Mail Dolmans aan Haanen. Binnenkort komt TNO onderzoek doen naar de zouten in de mergel die de schade aan de mergel van het mikwe zouden veroorzaken.

1 december 2009: Mail Dolmans aan Daniël Pletinckx (Visual Dimensions) met grondprijzen op alternatieve locaties voor het mikwe.

23 september 2009: eerste rapport Dr. Teresa Patricio, architect (Lemaire Instituut Leuven)

Eerste versie van het rapport “Het ‘Mikwe’ van Venlo – Eerste waarnemingen”

Bevat aanbevelingen voor het conserveren van de mergel. Geen opmerkingen over de menora gevonden in de tekst.

Notitie

? Definitieve versie van het rapport niet aangetroffen in het dossier.

December 2009: Raadsinformatiebrief 2009 161 (reg, nr. 09-28210) inzake museumkwartier (collegevergadering 15 december, verstuurd 18 december)

“Door middel van de raadsconsultatiebrief nr. 2009-4 hebben wij uw raad in juni gerapporteerd over de resultaten van de verkenningsfase Museumkwartier d.d. 29-5-2009. In de raadsvergadering van 1-7-2009 is deze consultatiebrief door de raad besproken. De gemeenteraad heeft zich positief uitgesproken over het geschetste Museumkwartier met daarin de twee varianten: het Museumplein en het Museumpark. Uit de raadsconsultatie is ook naar voren gekomen dat uw raad grote waarde hecht aan een uitbreiding van de verkenningsfase met een onderzoek naar een mogelijke derde variant: in het Postkantoor, waarbij de overige functies die gedacht zijn in het Museumkwartier kunnen worden meegenomen.

Naar aanleiding van de raadsconsultatie heeft het college besloten om gehoor te geven aan de suggestie van de raad om een mogelijke derde variant te onderzoeken. Wij hebben dit onderzoek in twee stappen laten plaatsvinden: een oriënterende en een verdiepende stap. In dit onderzoek zijn meegenomen een mogelijke locatie van het Mikwe en het Gemeentearchief.

Het Mikwe is meegenomen omdat in een specifiek onderzoek naar het beheer, behoud en benutting van het Mikwe, dat in concept gereed is, ook de criteria voor een locatiekeuze worden beschreven. In principe zijn drie locaties in beeld: de voormalige synagoge, de Oude markt, en de omgeving van het Limburgs Museum (Museumkwartier). Vooruitlopend op besluitvorming over het Mikwe is in de verkenningsfase van het Museumkwartier rekening gehouden met een mogelijke situering van het Mikwe.

Het Postkantoor biedt goede kansen voor het ontwikkelen van een MuseumForum dat goed vergelijkbaar is met de eerdere modellen MuseumPlein en MuseumPark. Alle drie modellen zijn onderdeel van de masterplanfase in 2010. Deze fase zal uiteindelijk één uitgewerkt voorkeursmodel opleveren. In het Postkantoor kunnen onder meer worden ondergebracht het Tajirimuseum, Museum Bommel Van Dam en mogelijk het front-office van het Gemeentearchief. Daarnaast kan een verbinding worden gerealiseerd met het Limburgs Museum door een (gezamenlijke) expositiezaal, waarin ook het Mikwe een plaats zou kunnen krijgen (souterrain).”

9 april 2010: notitie Dolmans aan Curfs, Provincie Limburg n.a.v. onderzoek beheer, behoud en exploitatie (deelonderzoek TNO en universiteit van Gent)

“Conform raadsbesluit Venlo (2007-65) naar aanleiding van de motie Heuvelings (VVD) is daarbij overeengekomen dat pas na het verschijnen van de onderzoeksresultaten onderzoek zal plaatsvinden naar een optimale huisvestingslocatie. Omdat de vraag over de huisvesting gelet op de ontwikkelingen in Q4 en het toekomstige Museumkwartier toch opportuun is, wordt in deze notitie en het rapport ook ingegaan op de optimale huisvestingslocatie. .... De slechte conditie van het mikwe vraagt om een snelle definitieve herhuisvesting. Bij het Limburgs Museum kan dat in 2012, bij Q4 kan dat zeker niet voor 2017...Plaatsing in de Oude Markt kan niet eerder dan 2014/2015. Derhalve geniet plaatsing van het mikwe bij het Limburgs Museum de voorkeur. Snelle herplaatsing

Notitie

is ook het goedkoopst. Optimaal beheer, behoud en publieke ontsluiting en maatschappelijke benutting worden allen het beste gegarandeerd door aan te haken bij een bestaande professionele instelling. Het Limburg Museum....is een dergelijke instelling.....”

27 april 2010: Collegevoorstel i.v.m. overdracht mikwe aan de provincie naar aanleiding van rapport Visual Dimensions. Conservering nodig. € 70.000 uit post onvoorzien voor consolidatie en stabilisatie. € 125.000 uit de post onvoorzien voor tijdelijke huisvesting en overdracht mikwe aan provincie. *Besluit is niet openbaar i.v.m. onderhandelingspositie gemeente.*

26 mei 2010: Meeting Ir. Daniël Pletinckx (Visual Dimensions) met Sven Schütte in Keulen. Zie mail 27 mei 2010 van Pletinckx met verslag.

“Mogelijke interpretatie” van S16 als synagoge.

juni 2010: ontvangst rapport Visual Dimensions (Dr. Daniël Pletinckx) over beheer, behoud en benutting Mikwe

Bevat diverse aanbevelingen met 3 scenario's voor bestemming (opslag als studie-object, integreren in de binnenstad en integreren in een museale context). Laatste scenario wordt als “enig haalbare” scenario aangeduid (p. 48).

18 juni 2010: mail Kamal el Addouti (Cultureel Erfgoed)

De staat is eigenaar van de vondst omdat deze is opgegraven voor 1 september 2007 (invoering Wet op de archeologische monumentenzorg). Van rijkswege ziet Addouti geen mogelijkheid om van dienst te zijn bij de zoektocht naar een nieuwe locatie.

29 juni 2010: notitie Dolmans aan wethouder Teeuwen

Advies aan de wethouder om op korte termijn overleg in te plannen met de Nederlands Israëliische Hoofdsynagoge Limburg inzake het mikwe.

15 juli 2010: Mail Petinckx (Visual Dimensions, Europees deskundige en adviseur op het vlak van erfgoedonderzoek en erfgoedinterpretatie) aan Dolmans

Af te raden om de afbeelding van de menora te bemonsteren. Patina is gelijk aan dat op de muren, dus de inkerving is niet recent.

31 augustus 2010: Mail van Pletinckx aan Dolmans

In dossier ontbrekende, nagekomen email

Maarten,

Ik denk dat er geen twijfel is aan de authenticiteit. Je mag zeker deze email doorsturen naar wie het belangt. Ik heb niet de email adressen van de mensen die je hieronder citeert.

Er zijn inderdaad vroeger wat vragen geopperd ivm de structuur van het mikwe, vooral wat betreft de ruimte waarin de hootskool werd gevonden, omdat deze een uitgang naar buiten heeft en vermoedelijk niet intern geconnecteerd was met de andere ruimtes. Deze vragen zijn schitterend opgelost door Dr. Sven Schütte, die aanduidde dat dergelijke structuur net wijst op een Joods karakter (scheiding van het warme bad en het koude bad wegens scheiding van onrein en rein) en wat volledig door de meest recente archeologische gegevens wordt ondersteund (verschillende recente opgravingen in Duitsland, waaronder Keulen en Regensburg).

Notitie

De gehele mikwe-structuur komt overeen met alle vereisten voor een joods en middeleeuws ritueel bad en heeft door het recent raadplegen van specialisten zoals bijv. Dr. Schütte ook zeer duidelijk aan geloofwaardigheid gewonnen wegens de identificatie van een oudere fase en de aanpalende bouw als synagoge.

Daarnaast is de ingekraste menorah, naast het onderzoek van specialiste Teresa Patricio (Lemaire Instituut KULeuven), ook door mergspecialist Rob van Hees (TNO Delft) authentiek verklaard via onderzoek van de patina-opbouw van de inkerving. Er is mogelijk zelfs een tweede menorah.

Alle elementen, waarbij vraagtekens kunnen geplaatst worden ivm de authenticiteit van het mikwe, zijn nu onderzocht en overtuigend geduid, elke nieuwe duiding door de specialisten wijst steeds op een interpretatie als mikwe. Momenteel zijn er geen elementen meer die vraagtekens oproepen rond de authenticiteit.

Zoals reeds vroeger aangeboden, wil ik gerust voor de verzamelde verantwoordelijken een gedetailleerde presentatie doen, het is belangrijk dat zij op de hoogte zijn van de meest recente inzichten door de geraadpleegde experts.

Mvg

Daniël

In zijn beantwoording van detailvragen geeft de heer Dolmans aan dat Pletinckx (Visual Dimensions) opdracht had onderzoek te doen naar optimaal behoud, beheer en benutting van het mikwe, met als doel het vaststellen van de optimale toekomstige huisvestingscondities. De heer Pletinckx heeft daarbij zeer intensief onderzoek gedaan naar het mikwe en deze vergeleken met andere mikwes. Dolmans geeft aan dat Pletinckx nauw heeft samengewerkt met Patricio (Leuven) en Van Hees (TNO).

De tweede menora wordt verder nergens in het dossier genoemd.

1 september 2010: notitie Dolmans aan Wethouders Teeuwen en Beurskens

- 1) “het mikwe is uitgebreid onderzocht op allerlei onderdelen. Daarbij is de authenticiteit van het mikwe overtuigend vastgesteld.”
- 2) “het mikwe is als roerend monument eigendom van de provincie Limburg. De gemeente heeft de plicht het mikwe in goede conditie (geconserveerd) aan te leveren”
- 3) Onderbrengen van het mikwe bij een bestaande professionele museale context scoort het hoogst.

“Volgens alle geraadpleegde Mikwe deskundigen komt de mikwe-structuur overeen met alle vereisten voor een joods en middeleeuws ritueel bad. In mei heeft mikwe deskundige Dr. Schütte (onderzoeker middeleeuwse Joodse wijk en mikwe Keulen) nog aangegeven absoluut zeker te zijn van de authenticiteit. Hij baseert zich daarbij op de meest recente archeologische informatie uit onder andere Keulen en Regensburg. Tevens heeft Dr. Schutte de aanpalende bouw geïdentificeerd als synagoge”.

Uit het dossier blijkt niet door wie is de authenticiteit van de mikwe overtuigend is vastgesteld, behoudens de mail van 31 augustus 2010 van Pletinckx

Is er geen dossierstuk aangetroffen waaruit blijkt dat Dr. Schutte van de authenticiteit zeker is.

Notitie

20 november 2010: brief Aerts (Voorzitter RvT Limburgs Museum) aan B&W

“De afgelopen weken is door een team gewerkt aan mogelijke uitbreiding van het Limburgs Museum. Tijdens dat ontwikkelproces is een variant ontstaan die ruimte biedt aan de joodse mikwe...”

7 december 2010: brief provincie Limburg aan B&W

“De provincie [neemt] het voortouw om bij de beoogde uitbreiding van het Limburgs museum ook ruimte te bieden aan het huisvesten en presenteren van het Mikwe....zien wij alle aanleiding om vanuit het regionale belang en passend binnen de beoogde doelstellingen met het regiofonds Noord-Limburg deze zaken in gezamenlijkheid op te pakken. Doel is daarmee de uitbreiding (inclusief plaatsing van de Mikwe daarbinnen) gereed te hebben als de Floriade plaatsvindt in 2012...”

De provincie draagt 50% van de beoogde projectkosten (€ 3 miljoen) en het Regiofonds Noord Limburg de overige 50%.

9 december 2010: Brief Van Loon (hoofd afd. Ruimtelijke Ordening) aan Visual Dimensions

Opdrachtverlening voor € 3.900 voor aanvullende werkzaamheden. “De extra werkzaamheden hebben vooral betrekking op de interpretatie van de archeologische resten als Mikwe...”

Het rapport inzake dit aanvullende onderzoek door Visual Dimensions werd niet aangetroffen in het dossier. Dolmans heeft hier op verzoek contact over opgenomen met Pletinckx, maar die heeft aangegeven niet meer over dit rapport in verband met een crash van zijn computer.

16 december 2010: rapport TNO over zoutbelasting Mikwe (Lubelli en Van Hees)

Conclusie: conditie is zeer slecht en een binnenopstelling is nodig.

22 december 2010: Mail van Pletinckx aan Dolmans

In dossier ontbrekende, nagekomen email

Hallo Maarten, Hans,

.. Het ontbreken van historische bronnen heeft geen enkele bewijskracht, de Joodse gemeenschap in Venlo heeft maar een relatief korte periode bestaan, in een periode met relatief weinig bronnen. ...

... er is geen enkele reden om de echtheid in vraag te stellen, de bewijslast is substantieel en er zijn vrijwel geen tegenwerpingen die deze bewijslast in twijfel trekken of goede argumenten voor het tegendeel aanbrengen.

Naast alle hieronder vermelde bewijslast, is er ook het volgende. De ruimte, die wij nu beschouwen als bad van het mikwe was een behoorlijk grote ruimte, die voor een belangrijk deel onder de (archeologisch aangetoonde) historische waterspiegel was gelegen. Er zijn geen gebouwen of toepassingen uit de middeleeuwen gekend die dergelijk grote ruimtes met grondwater vereisen onder een gebouw, behalve een mikwe. Ik heb in mijn studie een 60-tal mikwes in Europa gedocumenteerd, de gelijkenis met andere mikwes is treffend, terwijl er geen gelijkaardige middeleeuwse structuren zijn die ermee verward kunnen worden.

Mvg

Daniel

9 februari 2011: mail Mimi Curfs (provincie) aan Dolmans

Er is groen licht voor uitbreiding van het Limburgs Museum en plaatsing het mikwe in het Limburgs Museum.

Notitie

6 april 2011: Brief met advies van mergspecialist Fer Rouwvoet

Betreft conditie van de mergel en wijze van conserveren voordat transport naar het Limburgs Museum kan plaatsvinden.

19/20 april 2011: Collegevoorstel financiering Mikwe en gunning opdracht aan Koninklijke Woudenberg

Voorstel gunning conserveren, consolidatie en vervoer van Mikwe naar Limburgs Museum aan Woudenberg, voor € 170.000 (unieke aanbieder/spoed?, dus geen uitgebreide aanbestedingsprocedure).

7 juni 2011: mail Gemma Janssen (Limburgs Museum) met verslag bijeenkomst over het mikwe en eventuele twijfels of het een mikwe is (23 mei 2011). Geen uitsluitel over authenticiteit. "Jos vertelt dat hij een groep van zo'n 10 onderzoekers van de Radboud Universiteit in Nijmegen wil inschakelen. Stefanie meent dat het goed is contact te houden met de mensen van congres Israël"

Voorlopige conclusie "het is interessant te zien dat deze mikwe een tussentype (hybride) is"

17 juni 2011: brief Van Loon aan Woudenberg. Opdrachtverlening o.g.v. collegebesluit 19 april 2011/11-7262 voor verplaatsing mikwe naar Limburgs Museum. Totaal € 169.880

12 juli 2011: collegebesluit inzake overdracht mikwe aan provincie

7 september 2011: Provincie Limburg ondertekent overeenkomst inzake overdracht van het mikwe

15 september 2011: Plaatsing Mikwe in het Limburgs Museum door Koninklijke Woudenberg

Raadsinformatiebrief 2011 102, collegevergadering 18 oktober 2011, verstuurd 20 oktober 2011 Stand van zaken bestuursovereenkomst (regio-provincie) inzake meerjareninvesteringsprogramma Noord- Limburg 2011-2014

Uitbreiding Limburgs Museum: provincie € 750.000,- regio € 750.000,-. Het betreft de uitbreiding van het Limburgs Museum in Venlo met extra expositieruimten en een ruimte waarin het 13e eeuwse mikwe (joods ritueel badhuis) wordt ondergebracht, gerestaureerd en publiekelijk wordt ontsloten. De € 750.000,- die de Regio (gemeente Venlo) beschikbaar stelt bestaat (zoals uw raad bekend) uit € 250.000,- en (t.z.t.) de inbreng van de grond en voormalige burgemeesterswoning ter waarde van € 500.000,-.

In de brief van 7 december 2010 van de provincie is sprake van totale projectkosten van € 3 miljoen.

Door tussenkomst van de heer Dolmans is een detailvraag over de totale projectkosten en de verdeling daarvan over de verschillende betrokken partijen voorgelegd aan mw. Helene Schlootz (projectteam Museumkwartier). Dit leverde de volgende informatie op:

- De uitbreiding van het Limburgs Museum (eind 2011 opgeleverd) was een provinciaal project met een totale investeringssom van € 3 miljoen (excl. BTW);

Notitie

- Dekking bestaat uit € 1,5 miljoen provinciale middelen en € 1,5 miljoen uit het Regiofonds;
- De middelen van het Regiofonds komen voor 50% van de Provincie en voor 50% van de gemeente. Voor de gemeente Venlo betekent dat een bijdrage van € 750.000;
- De gemeenteraad heeft op 15 december 2010 besloten om € 500.000 bij te dragen in de uitbreiding van het Limburgs Museum. Deze bijdrage wordt geleverd in natura (grond t.b.v. de uitbreiding en de voormalige burgemeesterswoning). De resterende bijdrage van € 250.000 is al geleverd. Deze (extra) bijdrage is gedekt uit bij de Provincie resterende woningbouwsubsidies (totaal € 500.000, waarvan 50% t.b.v. de Maasboulevard en 50% t.b.v. de uitbreiding van het Limburgs Museum).

4 september 2013: Beeldvormende raadsbijeenkomst met Toelichting standpunt college aangaande actualiteit MIKWE

Notitie

Bijlage 3 : Rapport prof. dr L. P. Louwe Kooijmans

Een middeleeuws mikwe aan de Oude Markt? het archeologische proces

Rapport aan de rekenkamercommissie gemeente Venlo

L.P. Louwe Kooijmans

16 november 2013

Notitie

prof.dr. L.P. Louwe Kooijmans
Imbosch 5
6961 LJ Eerbeek
0313 619030
louwekooijmans@planet.nl

Notitie

Inleiding

Verloop van het onderzoek

- 1 Opgraving Maasboulevard
- 2 Een bijzondere kelder
- 3 Veldonderzoek oktober 2004 – februari 2005
- 4 Rapportages: argumenten voor en tegen
- 5 Externe deskundigen
- 6 Na-onderzoek 2008-2010: een ingekerfde menora

Beoordeling van het proces

- 7 Organisatie en verantwoordelijkheden
- 8 Feitelijke kritiek
- 9 Methodische kritiek
- 10 Verslaglegging
- 11 Wetenschappelijke integriteit
- 12 Rapportage aan Raad en Bestuur

Samenvatting van de bevindingen

Conclusies

Inleiding

De rekenkamercommissie van de gemeente Venlo heeft mij verzocht te beoordelen of:

“het identificatieproces met betrekking tot het Mikwe [is] uitgevoerd conform wetenschappelijke methoden c.q. in de archeologische (onderzoeks)wetenschappen gangbare werkwijzen”.

Nadrukkelijk wordt mij oordeel niet gevraagd over de functionele interpretatie van de gevonden kelderstructuren zelf, m.a.w. mijn mening of er al dan niet sprake is van een mikwe. Dat is erg lastig: de validatie van de argumenten voor en tegen de feitelijke interpretatie zijn moeilijk te scheiden van het archeologische proces.

Er is mij hiertoe een ‘Feitenrelaas’ ter hand gesteld, opgesteld door het bureau Bongers Onderzoek & Advies, bestaande uit twee onderdelen: 1) Gestructureerde tijdlijn en 2) Detailinformatie feitenrelaas, alsmede vijf ordners met chronologisch geordende documentatie. Deze laatste is niet altijd even overzichtelijk, omvat enerzijds voor het vermelde doel overbodige ballast en dupliceringen, maar bevat anderzijds ook hiaten. Op verzoek werd ook het ADC-rapport ‘Venlo aan de Maas’ (2009) en het boek ‘Twintig jaar wonen aan de Maas (2011) ontvangen en konden de formele rapporten van BAAC (feb. 2005) en het ADC (juli 2005) worden geraadpleegd.

Tenslotte hebben er interviews plaatsgevonden met een aantal direct archeologisch betrokkenen,²⁶ te weten:

Maarten Dolmans (2x)

Mark van 't Hof (via e-mail)

Bart Klück

Jacob Schotten

Henk van der Velde (telefonisch en via e-mail)

Rob Gruben, Mieke Tolboom en Ronald van Genabeek (BAAC)

André Viersen

Verloop onderzoek

Voor een goede beoordeling van het proces is het om te beginnen nodig een overzicht te hebben van het feitelijk verloop der werkzaamheden en gebeurtenissen.

1 Opgraving Maasboulevard

In 2002-2005 werd door ADC-ArcheoProjecten in opdracht van de gemeente Venlo een grote opgraving uitgevoerd in het tracé van de geplande Maasboulevard aan de Maaszijde van het oude stadscentrum. Hiervoor werd de normale aanbestedingsprocedure gevolgd, zoals toen gebruikelijk ‘in de geest van Malta’, d.w.z. vooruitlopend op de implementatie van de nieuwe monumentenwet. Na een vooronderzoek is een Programma van Eisen opgesteld, vervolgens een Plan van Aanpak, het werk aanbesteed en gegund aan het ADC. Er is hierbij

---

²⁶ Zie ook bijlage 1 notitie rekenkamer

Notitie

sprake van een duidelijke scheiding van taken en verantwoordelijkheden tussen opdrachtgever enerzijds (de gemeente ,contactpersoon de gemeentelijk archeoloog) en de uitvoerder anderzijds. De interpretatie van de aangetroffen archeologische resten en de rapportage daarover is de verantwoordelijkheid van het opgravingsbedrijf. De opdrachtgever toetst het rapport aan de projectomschrijving en keurt het al dan niet goed.

2 Een bijzondere kelder

In de laatste maand van de opgraving, september 2004, werd een bijzondere, middeleeuwse kelderstructuur aangetroffen, opgebouwd uit mergelblokken, bestaande uit vier ruimtes. Eén daarvan was in zijn geheel zorgvuldig afgewerkt en voorzien van een reeks fraai afgewerkte nissen. Het geheel was een relatief kleine, maar opmerkelijke structuur binnen de uitgestrekte opgraving. Ondanks de relatief hoge ouderdom en de bouwkundige details lijkt er toen noch bij opdrachtgever, noch bij uitvoerder voldoende aanleiding te zijn geweest om af te wijken van de routinematige afhandeling, d.w.z. documenteren en verloren laten gaan, achteraf gezien misschien ten onrechte. Een overweging tot eventueel behoud was blijkens de weekrapporten van de opgraving op vrijdag 24 september niet gemaakt.

Hierin kwam acuut verandering op dinsdag 28 september. Mark van 't Hof (senior medewerker monumentenzorg van de gemeente), ing. Bart Klück (bouwhistoricus) en Sophie Wyns (opgravingsleider ADC) maakten toen een rondgang over de opgraving. Bij die gelegenheid opperde Klück het idee dat de kelderstructuur een mikwe zou kunnen zijn, een Joods ritueel bad, naar het schijnt met vrij grote stelligheid. Het zou dan het oudste Joodse relict in Nederland zijn, maar ook in wijdere zin door zijn ouderdom zeer bijzonder. Van 't Hof meldt dit de volgende ochtend aan Dolmans: "Bart is er van overtuigd dat dit een mikwe is". Hij heeft het er ook al met Frans Hermans (gemeentearchivaris) over gehad en wil de pers inschakelen om in te kunnen zetten op behoud.

Terwijl de interpretatie als mikwe slechts was gebaseerd op een – niet expliciet met argumenten onderbouwde – 'overtuiging' van een niet bij het onderzoek betrokken bouwhistoricus (Bart Klück), wordt dat zodanig gepresenteerd dat de kelder in feite een mikwe *is*. Er ontstaat vrijwel direct een kleine groep mensen, die ieder vanuit een eigen achtergrond en motivatie de vondst als zodanig omarmen. Ik noem Jos Schatorjé met zijn museale belangen, Mark van 't Hof en Frans Hermans vanwege de historische implicaties en begrijpelijk ook de Joodse gemeenschap, omdat het daarvoor een belangrijke historische getuigenis is, een *lieu de mémoire*. Ook Maarten Dolmans, gemeentelijk archeoloog en als zodanig opdrachtgever namens de gemeente, nam dit zonder meer op gezag aan en zal zich inzetten tot behoud van de structuur, ondersteund door de anderen. Al spoedig zijn er hierover contacten met de wethouders Wolters en Leppink 18.10.04).

'De oudste mikwe' lag natuurlijk wel wat gevoeliger en was met name emotioneel meer beladen, dan een 'aardige middeleeuwse kelder', en veel tijd was er niet. Gezien de omvang van het object zou berging kostbaar worden. Op deze schaal was dat feitelijk nog niet eerder vertoond.

3 Veldonderzoek oktober 2004 - juli 2005

In het nieuwe perspectief was extra zorg en aandacht vereist. In elk geval dienden de kelders geheel te worden ontgraven en nauwkeurig te worden gedocumenteerd. Daartoe wordt in het Maasboulevard-project tijd gereserveerd. Aan de firma BAAC wordt opdracht gegeven tot een bouwhistorisch en beperkt archeologisch onderzoek, dat wil zeggen het uitgraven van de laatste kelder (S14), inclusief vondstverzameling. Er wordt ook gevraagd naar uitspraken over de functies van de structuren en expliciet naar eventuele sporen die duiden op het gebruik als mikwe. Zo geformuleerd is het doel van het onderzoek duidelijk de verificatie van de mikwe-hypothese. Dat lijkt inderdaad een vereiste voor de besluitvorming voor een eventuele uitplaatsing van de kelderstructuur, met alle financiële en organisatorisch consequenties daarvan.

Hiernaast richt ook de gemeente-archeoloog zich op de functionele interpretatie. Hij onderneemt direct via een groeps-email actie richting collega's in den lande: "in Venlo is een vermoedelijke mikwe gevonden; zijn die ook van elders bekend?" Dat blijken er maar een paar te zijn, en van veel jongere ouderdom (18-19^e eeuw). Er wordt informatie verzameld over de rituele eisen waaraan een mikwe moet voldoen, als referentie voor de interpretatie. Gemeentearchivaris Hermans schrijft begin oktober een kort artikel over Joden in Venlo in de Middeleeuwen, als historische context van de gevonden structuur.

Naar aanleiding van de suggesties uit den lande wordt medio oktober navraag gedaan bij buitenlandse, met name Duitse onderzoekers naar mogelijk vergelijkbare mikwes. Ondertussen vindt het BAAC-onderzoek plaats. Aan de Raad kan 9 november worden gemeld dat het (veld)onderzoek is afgesloten. Op 11 november verschijnt er een kort, voorlopig verslag.

Eind december 2004 wordt tot uitplaatsing besloten, 15 januari 2005 opdracht verleend en in februari vindt de operatie daadwerkelijk plaats. Het definitieve BAAC-rapport verschijnt in dezelfde maand, maar het is duidelijk dat alle argumenten pro en contra de interpretatie reeds eind november met elkaar waren gedeeld.

De uitplaatsing van de kelders in februari 2005 wordt begeleid door het ADC, waarvoor André Viersen (Bureau Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis, Utrecht) de bouwhistorische beschrijvingen verzorgt. In hoofdlijnen sporen zijn beschrijvingen en bouwhistorische interpretatie met die van BAAC. In het ADC-rapport zijn beide reeksen waarnemingen geïntegreerd.

Op 5 en 16 oktober 2007 en later 21 augustus 2008, schrijft Dolmans aan raad en wethouders:

"Het bouwhistorisch, archeologisch en historisch onderzoek zijn onafhankelijk van elkaar uitgevoerd en het feit dat alle drie de onderzoeken elkaar versterken, maakt de interpretatie als mikwe uiterst aannemelijk."

Die onderzoeken waren onafhankelijk in zoverre dat ze door verschillende personen werden uitgevoerd, maar men was wel over en weer van elkaars uitkomsten op de hoogte. Dat zij de interpretatie als *mikwe* versterken, kan hieruit echter niet geconcludeerd worden.

Notitie

Tot zover het feitelijke onderzoek.

4 Rapportages: argumenten voor en tegen

De actie tot behoud was wel erg voortvarend, maar toch ook prematuur. Het hele idee van een mikwe was de facto nogal speculatief en hoofdzakelijk gebaseerd op het feit dat een van de ruimtes (S12) zo bijzonder was vormgegeven. Op zich is dat toch onvoldoende om tot zo'n verrijkende interpretatie te komen, laat staan die naar buiten te brengen. De kelder moest nog nader onderzocht worden en stond nog grotendeels onder water. Het is curieus hoeveel gezag er aan de opvatting van Klück werd ontleend, niet alleen op dat moment, maar ook in het verdere vervolg. Hij was weliswaar betrokken geweest bij de opgraving van een (18-19e-eeuwse) mikwe in Utrecht, maar noemt zichzelf "hooguit een kenner" en geeft nergens expliciet aanvullende argumenten voor zijn interpretatie. Reeds in de In de eerste week spreekt Henk van der Velde zijn zorg uit over de beslistheid waarmee de mikwe-interpretatie wordt aanvaard en publiek wordt gemaakt en die zorg zal niet worden weggenomen.

Voor de besluitvorming was het natuurlijk een belangrijke vraag in hoeverre de mikwe-hypothese door het BAAC-onderzoek werd bevestigd of weerlegd.

Voor de onderlinge afstemming van de interpretatie werd, direct na afsluiting van het veldwerk, op 10 en 24 november 2004 's avonds met alle betrokkenen vergaderd, ten kantore van BAAC (halverwege Venlo en Amersfoort). Aanwezig waren daarbij onder meer: Rob Gruben, Ronald van Genabeek, Mark Bimmel (allen BAAC), Henk van de Velde, Sophie Wyns (beiden ADC), André Viersen (ADC-BBA), Maarten Dolmans (Venlo).²⁷ Ondanks het uitgebreide beraad is het toen niet gelukt om de verschillen in inzicht te overbruggen. De gemeente hield aan de mikwe-interpretatie vast. Hij meldde bovendien al vóór de vergadering van 24 november dat hij reeds 3 ton toegezegd had gekregen ten behoeve van de uitplaatsing. Daarmee leek een belangrijk doel aan het beraad, namelijk de wetenschappelijke onderbouwing van de interpretatie als mikwe om de uitplaatsing te rechtvaardigen, te zijn ontvallen.

De medewerkers van BAAC en André Viersen, en in mindere mate het ADC, waren het met elkaar eens dat er voor een interpretatie als mikwe geen doorslaggevende aanknopingspunten waren in de opgegraven structuren. Desondanks waren BAAC en ADC bereid Dolmans ter wille te zijn en de mogelijkheid tot interpretatie als mikwe in de rapportage enigszins open te laten. Viersen was evenwel niet tot concessies bereid: het kon voor hem geen mikwe zijn. Soms is er geen middenweg.

Het BAAC-rapport is enigszins tweeslachtig. Het doet zelf geen uitspraak, maar stelt tot viermaal toe dat de kelders "door deskundigen zijn geïnterpreteerd als Joods ritueel bad" (p. 1, 9, 14, 16), tweemaal gespecificeerd dat dit de interpretatie was van de heer B. Klück en dat die later is bevestigd door "deskundigen van het Jüdisches Museum in Frankfurt" (p. 1 en 9). Dat argument zal ook later telkens weer worden gebruikt, maar verderop in dit verslag gerelativeerd worden (§ 5).

---

²⁷ Bron : interview BAAC

Notitie

Daartegenover worden er wel suggesties gedaan voor de functie die de verschillende ruimtes bij een gebruik als mikwe gehad *zouden kunnen* hebben. Omdat die op een aantal plaatsen in tegenspraak is met de eigen waarnemingen, heeft de gesuggereerde *routing* van de baders door de ruimtes meer het karakter van een intellectuele oefening dan van een archeologische interpretatie. Je kan het ook lezen als een impliciete afwijzing. De kleine kelder (S13), die in eerste instantie als het bad werd opgevat, bleek veel te ondiep, maar de diepe kelder S14 zou wel het bad kunnen zijn geweest. Bezwaren zijn wel dat de kenmerkende trap, en de watertoe- en afvoer ontbreken. Door latere verbouwingen is er weinig van het oorspronkelijke bassin over, een noodzakelijke toegang vanuit S13 is niet aantoonbaar en er is geen verbinding tussen de veronderstelde uitkleed- en aankleedruimtes. Parallellen voor zo'n mikwe met functioneel verschillende ruimtes worden niet genoemd. De onderscheiden fasen in de bouw maken het ook bezwaarlijk om aan een primaire functie als ritueel bad te denken, maar de mogelijkheid van een secundair gebruik wordt open gelaten. Al met al zijn er nogal wat open einden. In de latere artikelen (Wyns et al. 2009 en Dolmans 2011) worden functies en routing overgenomen, maar zonder de bedenkingen.

Er is een opmerkelijke discrepantie geconstateerd tussen de versie van het rapport, aangereikt door de gemeente Venlo en die uit het archief van BAAC. Twee cruciale zinnen in de BAAC-versie ontbreken in de versie van de gemeente. Na:

“De verschillende ruimten zijn door deskundigen geïnterpreteerd als een mikwe, een joods ritueel bad”,

ontbreekt in de Venlose versie:

“ Het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek hebben echter geen overtuigende aanwijzingen hiervoor opgeleverd. Op basis van enkele bevindingen is het wel mogelijk aan een aantal ruimten een functie toe te schrijven binnen de context van het mogelijke gebruik als ritueel bad”.

Het ADC-verslag van de waarnemingen bij de uitplaatsing heeft daarop natuurlijk geen invloed meer gehad, maar is wel van belang voor de interpretatie en de latere besluitvorming. Zoals eerder vermeld, komt het ADC-verslag in hoofdlijnen overeen met dat van BAAC. De beschrijvingen van de keldermuren vormt, met tal van wijzigingen en aanvullingen, de basis van hoofdstuk 15 van het ADC-rapport over de Maasboulevard (2009). Nieuw is een korte beschouwing m.b.t. de voormalige grondwaterstand. Die zou minstens 1,5 lager zijn geweest dandie tijdens de opgraving. Onder S14 (het veronderstelde bad) werd een kwelpunt geconstateerd.

Het is opmerkelijk dat de mikwe-hypothese ook in dit rapport niet expliciet met archeologische argumenten wordt weerlegd, maar alleen impliciet, met name door de beschrijving van de bouwvolgorde in de afsluitende paragraaf ‘Chronologie’. Evenmin wordt vermeld dat het veronderstelde middeleeuwse grondwater (lager dan 13,0 m NAP) op gespannen voet staat met de interpretatie van S14 als bad, waarvan de bodem zich eveneens op 13,0 m bevond.

Wederom wordt vermeld dat de kelder door de heer B. Klück als mikwe is herkend. Daaraan wordt toegevoegd dat “nader onderzoek door de samenwerkende archeologische onderzoeksbureaus ADC-Archeoprojecten en BAAC deze interpretatie bevestigde”. Deze opmerking valt op, omdat hij niet spoort met de stellingname bij het genoemde overleg en de voorzichtige opstelling van het BAAC-rapport. Het is vooral nog niet duidelijk hoe deze zin in

Notitie

het rapport is geraakt. Bij navraag zegt Henk van der Velde (projectleider ADC) dat de bewuste zin waarschijnlijk een restant is van de bijdrage die Maarten Dolmans leverde en dat hij deze zin over het hoofd moet hebben gezien, en dat hij dat betreurt. In latere tekstversies is hij geschrapt. Het latere gebruik van deze opmerking ter rechtvaardiging en onderbouwing van de mikwe-interpretatie lijkt niet gerechtvaardigd.

Er moet worden vastgesteld dat de opgegraven structuren zelf, zoals gepresenteerd en geanalyseerd door de daarvoor gecontracteerde onderzoeksbedrijven, nauwelijks aangrijpingspunten bieden voor de mikwe-hypothese. In hun rapporten spreken de onderzoekers evenwel geen expliciet oordeel uit en gaan feitelijk de discussie uit de weg. De uitkomsten van beide rapporten hebben echter geen rol gespeeld in de meningsvorming van de opdrachtgever. Kennelijk hechtte deze meer aan het eigen oordeel – gebaseerd op dat van de heer Klück – dan aan de analyse van de primaire data door de bedrijven waaraan een onderzoeksopdracht was gegeven.

De rigide opstelling van de opdrachtgever had tot gevolg dat de discussie is blijven voortduren.

5 Externe deskundigen

Van zijn Nederlandse collega's krijgt de gemeentelijk archeoloog al snel een aantal tips voor onderzoekers in Duitsland die al eerder een mikwe opgroeven of kennis van zaken zouden hebben. Hen worden foto's toegestuurd en om een bevestiging gevraagd of de structuur inderdaad een mikwe is. Allen antwoorden vriendelijk en beleefd, zoals in de omgang te doen gebruikelijk. Een aantal zegt geen expert te zijn. Anderen durven op basis van de foto's geen uitspraak te doen en geven informatie, verwijzingen en literatuur. Ook stellen zij vragen, maar geen van hen bevestigt daadwerkelijk dat het om een mikwe gaat.

- Michael Lenarz, Jüdisches Museum Frankfurt, vindt het twijfelachtig, de vijf grote nissen ongewoon voor een mikwe, een of twee komt wel voor.
- Monika Porsche, Heidelberg, het meest deskundig, heeft twee mikwes onderzocht. Zij durft geen uitspraak te doen. Er zou een trap in het bad zichtbaar moeten zijn.
- Werner Transier, Speyer, zegt als het een mikwe is, is het wel een heel groot complex, terwijl er in de bewuste periode (vóór 1450) alleen kleine privé-mikwes in woonhuizen bekend zijn. Voor een mikwe zouden de stenen van het bad niet gevoegd mogen zijn, om het grondwater binnen te kunnen laten.
- Jochem Pfrommer, Stuttgart, kan geen uitspraak doen, maar stelt dat een mikwe aan veel eisen moet voldoen. Hij vraagt of er een aan- en afvoerleiding voor water is vastgesteld.
- Christoph Cluse, Trier, kan geen uitsluitel geven en verwijst naar anderen.
- Annette Weber, Heidelberg, kan helaas niet helpen.
- Karin Sczech, Weimar, schrijft later (24.01.2008): het gebouw ziet er heel anders uit (dan de middeleeuwse mikwe in Erfurt); bij ons zijn er geen andere ruimtes bij.

Er vindt dus bevestiging noch duidelijke ontkenning plaats (zo onbeleefd is men niet). Goede tegenhangers lijken er niet te bestaan. Geen van hen is ter plaatse naar de kelders komen kijken voor een beter oordeel. Hun behoedzame antwoorden worden door Dolmans echter niet opgevat als vermaning tot voorzichtigheid, maar als positieve ondersteuning van de

Notitie

eigen opvatting en als zodanig naar buiten gepresenteerd. Illustratief is zijn samenvatting in 2011:

“Het onderzoek naar mikwes in Noordwest-Europa en de reacties uit het buitenland leerden dat de voorlopige identificatie als mikwe waarschijnlijk juist was. De kelder voldeed aan alle criteria van een middeleeuws mikwe. De geraadpleegde deskundigen waren het erover eens dat er ook geen aanwijzingen waren dat die een gebruik als mikwe uitsloten. Wel wees men erop dat een ultiem bewijs in de vorm van een schriftelijke bron, Joodse gebruiksvoorwerpen of een inscriptie ontbrak. Hierdoor kon nog geen absolute zekerheid worden gegeven. Dat zou pas drie jaar later het geval zijn.”

In december 2008 wordt ir. Daniël Pletinckx (Visual Dimensions, Oudenaarde) gecontracteerd voor de museale presentatie van de kelders. Ook hij richt zich op een gegeven moment op de functionele interpretatie, hoewel dat geen deel uitmaakt van zijn oorspronkelijke opdracht en het de vraag is in hoeverre hij hiervoor gekwalificeerd is. Hij is geen archeoloog of mikwe-deskundige en de ‘studie’ die hij maakte in zijn rapport van mei 2010, is niet meer dan een verzameling web sites van publiek toegankelijke mikwes. Met Dolmans en Schotten brengt hij een bezoek aan Keulen (26.05.2010), waar Dr. Sven Schütte een middeleeuwse mikwe opgegraven had. In het beknopte verslag van dat bezoek meldt hij dat Schütte ervan overtuigd is dat het in Venlo om een mikwe gaat en dat door hem het oudere gebouw (S16) daarom “als synagoge is geïnterpreteerd”. Pletinckxs latere mails van 31.08 en 22.12.2010 zijn zó ongenueanceerd en niet onderbouwd, dat we zijn oordeel gevoeglijk buiten beschouwing kunnen laten.

6 Na-onderzoek 2008 - 2010: een ingekerfde menora

In juni 2008 werden de ingepakte kelders op het gemeentelijk opslagterrein weer uitgepakt, met als doel de staat van de stenen te controleren. Op 16 juni 2008 werd toen een kleine graving ontdekt, die speciale aandacht verdient, omdat die als ‘ultiem archeologisch bewijs’ wordt gebruikt voor de interpretatie als mikwe. Wij lezen in het rapport: “De identificatie ... zijn een zeer duidelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van Joden in Venlo en van een gebruik van het complex binnen een Joodse gemeenschap”. Dat is heel zorgvuldig geformuleerd: het zegt niet dat het complex een mikwe is, het geeft alleen een culturele context voor een moment in het gebruik van de kelder.

De bewuste graving is van belang omdat die veel weg heeft van een ‘menora(h)’, de bekende zevenarmige kandelaar. Hij is niet karakteristiek weergegeven, met drie halfcirkelvormige armen, maar meer als een soort harkje. Desondanks is het duidelijk wat ermee bedoeld is, ook voor de leek. Navraag bij deskundigen, zoals prof. Oren Tal (Haifa) bevestigen dat het een afbeelding van een menora zou kunnen zijn, maar oudere (Romeins, Byzantijns) zijn anders van vorm. Michael Lenarz, Frankfurt, meldt evenwel (25 juni 2008) dat ‘zulke onmiskenbaar religieuze motieven’ hem in Duitsland van mikwes niet bekend zijn, ook niet uit de literatuur.

Het vervelende nu, is dat de graffito niet eerder is gezien, vóór de kelder werd ingepakt, terwijl de muren meermaals grondig zijn schoongemaakt en er “uiterst secuur” onderzoek werd uitgevoerd. Een serie archeologische casus in het verleden maant bij dergelijke omstandigheden tot extra voorzichtigheid. Het zou om ‘een grapje’ of bedrog kunnen gaan. Om dat uit te sluiten, is onderzoek gedaan door Dr. Teresa Patricio, Raymond

Notitie

Lemaire International Centre for Conservation, Katholieke Universiteit van Leuven. Hiervan wordt in het rapport van haar steenonderzoek (23.09.2009; aanwezig in het dossier) echter geen gewag gemaakt, maar ir. Pletinckx meldt dit in een e-mail van 31 augustus 2010 en noemt overeenkomsten in patina-opbouw van wand en graving als criterium. Ook prof. Rob van Hees, TNO Delft, zou dit hebben bevestigd, maar in zijn rapport (TNO 16.12.2010) vind ik evenmin een verwijzing. Als die rapporten er niet blijken te zijn, is een hernieuwd onderzoek nodig, waaronder een vergelijking met de moderne, tijdens het veldonderzoek ontstane krassen. Als het een authentieke graving van een menora zou blijken te zijn, dan zal die secundair zijn aangebracht en alleen duiden op Joodse aanwezigheid ergens in de gebruiksperiode. Er is niet noodzakelijk een relatie met de bouw van de nissenkelder (S12) of het gebruik van het complex als mikwe.

Beoordeling van het archeologisch proces

7 Organisatie, taken en verantwoordelijkheden

De gesignaleerde fixatie op de interpretatie van de kelders als mikwe en het gebrek aan een open communicatie en gedachtewisseling zijn terug te voeren op een onduidelijke scheiding van taken en bevoegdheden, die leidde tot verstoring van persoonlijke relaties. Dat lijkt een zakelijke en objectieve afweging van argumenten – en daarmee van de bedrijfsvoering – in de weg te hebben gestaan.

Aan de ene kant was er het formele contract tussen gemeente en ADC voor het grote onderzoek van de Maasboulevard, met alle kwaliteitseisen en termijnen, waaraan moest worden voldaan. Aan de andere kant verrichtte ing. Bart Klück waarnemingen. Hij was als bouwhistoricus verbonden aan de dienst Archeologie en Monumentenzorg van de gemeente Utrecht, maakte al vele jaren op persoonlijke noemer studie van historische panden in Venlo en had een goede persoonlijke relatie met Mark van 't Hof. Als medewerker monumentenzorg van de gemeente Venlo was de laatste vanaf het begin als (mede-)opdrachtgever bij de opgraving betrokken. Klück had toestemming om vrij in de werkputten te lopen en eigen waarnemingen te doen, zonder enig contract of verplichting. Dat is een ongebruikelijke constructie en in feite nogal hinderlijk voor de uitvoering van het professionele bedrijf. Hij rapporteerde formeel niet over zijn bevindingen, maar naar het schijnt wel informeel en voorzag bijvoorbeeld de rapportage van Viersen in 2005 van commentaar. Kenmerkend is dat Klück extern als *'unsere Bauhistoriker'* wordt aangeduid.

In 2002 werd Dolmans als gemeente-archeoloog aangesteld onder Van 't Hof. Tezamen zijn zij verantwoordelijk voor de opgraving, maar na zijn initiatieven rond de ontdekking van 'het mikwe' treedt Van 't Hof eind oktober 2004 terug en draagt hij de supervisie over de (uitwerking van de) opgraving geheel aan hem over. De kennelijke vertrouwensrelatie tussen Van 't Hof en Dolmans met Klück tegenover de zakelijke relatie met het ADC leidde tot irritatie en animositeit, die zakelijke en objectieve afweging van argumenten – en daarmee de bedrijfsvoering – negatief lijkt te hebben beïnvloed. Zo werd de bemoeienis van de Stichting Menno van Coehoorn voor het behoud van de stadsmuur - waardoor het werk drie maanden zou zijn stilgelegd - toegeschreven aan André

Notitie

Viersen. Ten eerste heeft hij evenwel bij het interview ten stelligste ontkend dat hij het was die het object heeft aangemeld. Ten tweede had een langdurig oponthoud van het werk een geheel andere oorzaak. Op beide punten was het oordeel van de gemeente dus onjuist en was er geen grond voor verwijten. De kritiek op zijn rapportage over de stadsmuur en de correctie resp. aanvulling daarvan op grond van waarnemingen van Klück kan hier niet los van gezien worden. Het is natuurlijk één ding om iemand naar hartelust en zonder beperkingen eigen waarnemingen te laten doen in het werk van een ander. Indien die ter beschikking worden gesteld, kan een opdrachtgever daarmee zijn voordeel doen. Maar het kan toch niet zo zijn dat die worden gebruikt als controle op werk, waarbinnen gastvrijheid wordt genoten, dat in het keurslijf van een contract plaats vindt en wordt uitgevoerd door een onderzoeker met een goede reputatie als Viersen. In hetzelfde perspectief kan de (voor partijen onbegrijpelijke) verlening van de opdracht aan BAAC worden gezien, terwijl die binnen het bestaande ADC-contract had kunnen worden uitgevoerd. Er is toegegeven dat dit 'per ongeluk' is geschied en had niet moeten. Voor de verslaglegging heeft het overigens weinig consequenties gehad dank zij goede, collegiale samenwerking van beide bedrijven. De afwijzing van de interpretatie van Viersen lijkt mede gevoed te zijn door de genoemde controverse.

Onder de (toen nieuwe) 'Malta-wetgeving' is er sprake van een strikte scheiding van taken tussen opdrachtgever en uitvoerder. Zo geschiedde het veldonderzoek, inclusief documentatie en interpretatie van de primaire gegevens, door archeologische onderzoeksbedrijven, op contractbasis. Daarbij hoort ook een eerste functionele interpretatie, maar die kan nooit wetenschappelijk erg diepgaand zijn. Bovendien eiste de praktische afwikkeling van de opgraving alle aandacht op. Gezien de consequenties is het begrijpelijk dat ook de opdrachtgever aandacht besteedde aan het archeologische referentiekader: parallellen in binnen- en buitenland, het Joodse badritueel en de historische kennis van Venlo in de bewuste periode. Een gevolg is echter wel dat bij de interpretatie onvoldoende gewicht is toegekend aan de primaire opgravingsgegevens en die zelfs ondergeschikt werden gemaakt aan de wens toch vooral de mikwe-hypothese overeind te houden.

8 Feitelijke kritiek

Niet alleen bij het formele overleg in november 2004 (zie § 4), maar ook later hebben onderzoekers hun ongerustheid uitgesproken over de wel zeer stellige uitspraak dat het om een mikwe ging.

In een mail aan Dolmans (31.03.05) herhaalt Van der Velde moeite te hebben met de interpretatie. Bij de integratie van het BAAC-rapport met dat van het ADC vraagt Viersen "Wat doen me met het algemene overzicht en interpretatie of het een Mikwe is of niet?" Later, 13.11.2007, bij de voorbereiding van het definitieve ADC-rapport over de Maasboulevard, stelt Jacob Schotten, toen lid van de begeleidingscommissie, aan Henk van der Velde: "De twijfel moet in de tekst duidelijker worden verwoord" en: "Juist omdat het om een mogelijk uniek iets gaat, moeten de argumenten vóór en tegen de interpretatie evenwichtig tegen elkaar worden afgewogen. Nu wordt er teveel naar een interpretatie als mikwe toegeschreven." De discussie zal blijven doorgaan tot in de fase van de eindredactie

Notitie

van het rapport, oktober 2009, als Dolmans de redactie van het betreffende hoofdstuk naar zich toetrekt. Ook zijn latere overzichtsartikel (2011) klinkt geen twijfel door. Pas bij zijn tweede interview door de commissie blijkt hij open te staan voor het opnieuw interpreteren van het Mikwe.

9 Methodische kritiek

Methodisch gezien is de belangrijkste kritiek, dat vanaf het begin uitsluitend van één, niet of slecht onderbouwde en heel specifieke verklaring is uitgegaan en dat alternatieven volledig buiten beschouwing zijn gelaten. Voor Dolmans stond het eigenlijk wel vast dat het om een mikwe ging, niet zozeer op grond van eigen waarneming, maar op basis van het oordeel van anderen: 'onze bouwhistoricus' (bedoeld is ing. Bart Klück), de rabbi van de joodse gemeente en al gauw ook 'buitenlandse deskundigen'²⁸. Het onderzoek diende slechts om de eigen opvatting te bevestigen en het is verwonderlijk te zien hoe aan de mikwe-hypothese wordt vastgehouden, terwijl door anderen aan het archeologisch onderzoek van de kelders zelf (de 'primaire data') een aantal stevige tegenargumenten werden ontleend. Bij de geforceerde poging om een verondersteld gebruik als mikwe in te passen in de kelders, door aan ruimtes speciale functies in een *routing* toe te kennen, werden die bezwaren daartegen echter gebagatelliseerd of genegeerd.

Het was methodisch zuiverder geweest als de mikwe-hypothese was opgevat als één mogelijke verklaring binnen een reeks opties, binnen het vaststaande kader van plaats en datering. Zo was het in elk geval duidelijk dat het keldercomplex stamde uit de 13e eeuw en dat het door de prominente ligging aan de Oude Markt, in het hart van het oude Venlo, heeft behoord bij een belangrijk huis of gebouw. Ook de bijzondere vormgeving en afwerking van kelder S12 wijst daarop. Een eerste vraag is dan of de vier kelders in een functionele samenhang moeten worden gezien, of dat zij gescheiden functies vertegenwoordigen. Het antwoord daarop moet vanuit de archeologie komen. Dan zou vervolgens de vraag moeten zijn of er aanwijzingen zijn met welk segment van de gemeenschap de kelders – speciaal de kelder met nissen – zouden kunnen worden verbonden: het burgerlijk bestuur, de adel, de geestelijkheid, de ambachten (gildes) of handel (kooplieden). Het is de vraag of daarvoor (archeologische) aanwijzingen ontleend kunnen worden aan de kelders zelf. Dat zou betekenen dat alle opties nog open staan. Er zou gekeken kunnen worden in hoeverre er vergelijkbare mergelkelders bekend zijn in het Limburgse Maasgebied en omgeving en welke functies daaraan eventueel zijn toegekend en op welke gronden. Daaraan zouden argumenten kunnen worden ontleend voor de toewijzing van de kelders in Venlo. Het is, ten slotte, niet te verwachten dat er historische bronnen zijn die ons specifiek over het bewuste pand informeren, maar dan toch wel over de genoemde segmenten van de Venlose gemeenschap in de 13e eeuw.

Een dergelijke meer open benadering heeft het voordeel dat we niet gevangen zitten in ons eigen vooroordeel en, in het onderhavige geval, een vondst niet alleen maar toetsen aan één klein segment van een rijkgeschakeerde gemeenschap.

---

²⁸ Twijfels waren marginaal: enige onzekerheid werd wel doorgeleid, maar het bleef in de informatie aan bestuur 95% zeker een Mikwe

Notitie

Als er wordt gesteld dat de structuur ‘voldoet aan alle criteria behorend bij een middeleeuwse mikwe’ dan willen we die criteria ook horen en de bijbehorende argumenten. De gevonden structuur moet dan om te beginnen worden afgezet tegen een ‘modale mikwe’: een eenvoudige ruimte, met daarin een verdiept bad, toegankelijk via een trap, dat contact heeft met ‘levend’ water en met een diepte (80-100 cm) die volledige onderdompeling mogelijk maakt. Hoe moeizamer dat vergelijk is, hoe onwaarschijnlijker de optie.

Wat de coördinatie van het archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek betreft, wordt bij herhaling – ook in het ADC-rapport (2009) en in Dolmans’ artikel uit 2011 – benadrukt dat de onderzoeken zoveel als mogelijk los van elkaar werden uitgevoerd “om de onderzoeken zuiver te houden ... Pas vlak voor het verschijnen van het onderzoeksrapport zijn de gegevens met elkaar gedeeld.” Ten eerste lijkt me die scheiding geen vereiste voor goed onderzoek, in tegendeel, bij multidisciplinair onderzoek leidt coördinatie juist tot gerichte vragen en tot meerwaarde. Ten tweede lijkt het een legitimering van het gebrek aan samenhang in de publicatie.

10 Verslaglegging

Er is (nog steeds) geen wetenschappelijke publicatie van het onderzoek van het veronderstelde mikwe, terwijl alle bouwstenen daarvoor de facto beschikbaar zijn en de spraakmakende interpretatie dat vereist. Dan doel ik op een publicatie van de basisdocumentatie: een gedetailleerde plattegrond waarop bijvoorbeeld bouwnaden staan aangegeven, plattegronden van de onderscheiden bouwfases, doorsneden en aanzichten die de opbouw van het muurwerk laten zien, doorsneden over de gehele kelders (met NAP-hoogtes) die de dieptes van de kelders onderling en ten opzichte van het maaiveld in beeld brengen, en de (voor de interpretatie belangrijke) relatie tot de voormalige grondwaterstand. Een discussie daarover ontbreekt. Dateringen worden verantwoord met afbeeldingen van vondstmateriaal (literatuurverwijzingen) en een bespreking van de dateringsmarges. In een dergelijke publicatie worden uitspraken en vergelijkingen verantwoord met bronvermeldingen en afbeeldingen. Zo’n publicatie – als artikel of monografie – maakt de interpretaties verifieerbaar voor de archeologische vakwereld en is de archeologische standaard, zeker voor objecten die als zo bijzonder worden opgevat als de onderhavige kelders. Zoals gezegd, een dergelijk overzicht ontbreekt nog.

Dat betekent dat belangrijke uitspraken niet kunnen worden gecontroleerd en dus op gezag van de auteur moeten worden geloofd, of gewantrouwd. Twee voorbeelden: “mogelijk was de trap van hout, *wat niet ongebruikelijk was*”, “In het bad stond in de Middeleeuwen tussen de 80 en 100 cm water” (Dolmans 2011, 151). Het zijn slechts twee voorbeelden, die de vraag: “o, ja?” oproepen.

Wel zijn er nu twee uitgebreide artikelen, die in meer of mindere mate publieksgericht zijn, maar die niet aan de genoemde criteria voldoen. Het ene is Hoofdstuk 15 van het ADC-boek ‘Venlo aan de Maas’ (2009), het andere ‘Een Joods ritueel bad uit de Middeleeuwen’ in ‘Venlo - Twintig jaar wonen aan de Maas’ (2011), het eerste de facto geredigeerd door Dolmans, het andere door hem geschreven. Beide artikelen *gebruiken* de beschikbare gegevens wel, maar de brugslag tussen data en conclusies ontbreekt. Er wordt wel een mooi verhaal verteld, met foto’s en een overzichtsplattegrond, en in het eerste geval zelfs

Notitie

gedetailleerde muurbeschrijvingen gegeven, maar die zijn zonder de tekeningen lastig te lezen. Geen van de argumenten contra het idee van een mikwe worden genoemd of weerlegd. Referenties naar parallellen of ter onderbouwing ontbreken, inclusief verwijzing naar de rapporten van ADC en BAAC uit 2005, die belangrijke bronnen zijn. Uit het eerste worden de bouwhistorische beschrijvingen (met wijzigingen en aanvullingen) overgenomen, uit het tweede de veronderstelde *routing* van de baders bij het gebruik, zij het in nadere bewoordingen.

In deze context schieten de (op zich interessante) paragrafen over het badritueel, en over de historische ontwikkeling van het mikwe van Romeinse tijd tot heden hun doel enigszins voorbij. Daartegenover had de lezer graag een voorbeeld gezien van een andere, onmiskenbare middeleeuwse mikwe, met een vergelijkbare lay-out. Het artikel in het ADC-rapport ontbeert door dit alles samenhang.

11 Wetenschappelijke integriteit

Vanaf het begin heeft de opdrachtgever door de formulering van de onderzoeksopdrachten en door aanvullingen op de aangeboden teksten, de rapportages gestuurd in de richting van de interpretatie van de kelders als mikwe.

Uit het BAAC-rapport zijn na de inlevering twee zinnen verdwenen, waarin staat dat het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek geen overtuigende aanwijzingen voor een mikwe hebben opgeleverd.

In het ADC-rapport is de zin toegevoegd, dat deze interpretatie door het onderzoek van BAAC en ADC werd bevestigd.

Het is tenslotte overduidelijk bij Hoofdstuk 15 “Het Mikwe” van het ADC-boek over de Maasboulevard (dec. 2009). Daarvan wordt de inhoud in een eindstadium, begin september 2009, ingrijpend gewijzigd. De paragraaf “Chronologie op basis van versnijdingen en bouwhistorisch onderzoek” met daarin de bouwvolgorde van de diverse onderdelen van de kelder, wordt vervangen door een geheel nieuwe tekst waarin de bouw als één geheel wordt gepresenteerd. Een paragraaf “Interpretatie en gebruik van de ruimten” [als mikwe] ontleend aan het BAAC-rapport, wordt toegevoegd. Er zijn tevens twee nieuwe auteurs bijgekomen: Maarten Dolmans, Mark Bimmel (BAAC) en tenslotte ook rabbi Jacobs. Voor André Viersen is dit reden om zich terug te trekken als auteur, omdat hij zich met de nieuwe paragrafen niet kan verenigen, die niet sporen met zijn beschrijvingen en conclusies uit 2005. In het totale, dikke boek lijkt het een kleinigheid, maar het raakt wel de kern van de mikwe-discussie. De onderlinge meningsverschillen in deze waren toen kennelijk nog steeds niet uit de weg genomen.

De eindredacteur van het boek, Henk van der Velde (ADC) heeft de redactie van het hoofdstuk de facto uit handen gegeven aan Maarten Dolmans, wat bij zo’n grote productie onder tijdsdruk niet onbegrijpelijk is. Het hoofdstuk werd samengesteld uit de eerdere rapporten, bewerkt, herschreven of geschreven. Tenminste vier van de zes auteurs (Bimmel, Tolboom, Klück, Wyns) leverden feitelijk geen tekstdelen aan. Het betekende dat een door de opdrachtgever gewenste of nagestreefde interpretatie, waarop vanaf het begin stevige kritiek was geweest, ongenueanceerd werd gepubliceerd en als onderdeel van het ADC-boek in zekere zin geautoriseerd.

Notitie

Voor het ADC was dit waarschijnlijk een pragmatische oplossing binnen de asymmetrische verhouding tussen opdrachtgever en uitvoerder, maar het was geen principiële. Ik ben er mij van bewust dat er voor het ADC grote zakelijke belangen op het spel stonden, maar meen ook dat het in deze principiële had moeten zijn en de rollen van opdrachtgever en uitvoerend onderzoeker beter had moeten scheiden. Het gaat daarbij om de integriteit van het wetenschappelijk onderzoek, ook als er druk wordt uitgeoefend door een opdrachtgever die een gunstig resultaat wil, om een uitspraak van Van der Velde bij het interview van het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 23 augustus 2013 vrij te citeren.

In de Nederlandse archeologie lijkt dit heikele onderwerp nauwelijks aan de orde, maar naar mijn mening is daarvan in dit Venlose geval wel degelijk sprake en kunnen de gemaakte keuzes de toets der kritiek niet doorstaan.

Er wordt in het – in 2005 nog nieuwe maar momenteel normale – archeologisch bestel wel gesproken van ‘commerciële archeologie’, waarmee bedoeld wordt op bedrijven die op contractbasis archeologisch werk verrichten, zoals opgravingen. BAAC en ADC zijn zulke firma’s. Ik heb altijd bezwaar gehad tegen de aanduiding ‘commercieel’ in dit geval, omdat deze bedrijven zonder winstoogmerk werken. Liever spreek ik van contract-archeologie, of contract-onderzoek. De vergelijking met andere aannemers, van bouw- en grondwerken, gaat mank, omdat het einddoel geen fysiek product is, zoals een dijk of een huis, maar kennis, historische kennis. De opgraving is altijd maar een deel van het werk, het eindproduct is het verslag, uitmondend in kennis over het verleden, met daarnaast natuurlijk ook de tastbare bewijzen daarvan, zoals vondsten en structuren, die dat verleden museaal of in de openbare ruimte zichtbaar en ‘beleefbaar’ kunnen maken. In dit perspectief is niet het aannemersbedrijf, maar het onderzoeksinstituut de tegenhanger van het archeologisch bedrijf. Dat is van fundamenteel belang als we het hebben over ethiek en integriteit. Wetenschappelijk onderzoek moet namelijk onafhankelijk zijn, niet beïnvloed door commerciële, maatschappelijke of ideële belangen.

Een aansprekend voorbeeld is het door de farmaceutische industrie gefinancierd onderzoek naar de werking van geneesmiddelen. In het onderzoekscontract moet dan de volledige vrijheid van publicatie worden vastgelegd. Onderzoekers mogen bij de publicatie hun bevindingen niet naar de pijpen van de opdrachtgever dansen. Dat is volledig begrijpelijk. De integriteit van onderzoek is momenteel een hot issue. De meeste universiteiten hebben momenteel een ethische commissie of commissie integriteit, voor het omgaan met fraude, bedrog en belangenverstremgeling, en ethische richtlijnen voor onderzoek. Ook de KNAW (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) besteedt daar speciale aandacht aan. Onderzoek hoort tot controleerbare en betrouwbare uitspraken te leiden. Dat betekent dat er geen sprake mag zijn van belangenverstremgeling, en daarbij moet je niet alleen aan financiële belangen denken. Het kunnen ook ideële belangen zijn, of politieke. Maar dat geldt natuurlijk overal in het maatschappelijk verkeer.

Een tweede punt met betrekking tot de integriteit van het onderzoek is de betrouwbaarheid van de gegevens en uitspraken. Dat geldt ook voor meer op het publiek gerichte publicaties, zoals ‘Venlo - Twintig eeuwen wonen aan de Maas’. Ook daarin vertrouwt de lezer op de autoriteit van de auteurs. Er moet echter worden vastgesteld dat de auteur zich daarin te

Notitie

grote vrijheden veroorlooft om het verhaal over het mikwe toch vooral overtuigend te maken. Ik illustreer dat met een paar voorbeelden.

In de basisrapporten van BAAC en ADC (2005) en de concepten voor het ADC-boek wordt de zuidwest-wand van ruimte S15 gevormd door de fundering S2 van een ouder, groot gebouw. In 2011 staat daartegen op de plattegrond een dunne mergelmuur aangegeven, die in de eerdere rapporten ontbrak. We lezen: “de smalle zuidelijke mergelmuur van deze ruimte is geplaatst tegen een in ijzeroer opgetrokken muur”. Deze aanvulling vinden we tekstueel voor het eerst in het ADC-boek (2009) zonder dat is aangegeven op welke waarneming dit berust. De veronderstelde kleedruimte krijgt hierdoor wel meer allure dan hij eerst had.

Voor dezelfde ruimte lezen we in het ADC-boek (2009): “op en tussen de stenen liggen brokjes houtskool en as”. Dat zal een aanvullende waarneming zijn, want in de rapporten uit 2005 worden die niet genoemd. In 2011 is dit : “Tegen de noordwand lag op de laag Maaskeien een pakket as” geworden, kennelijk ter sterkere onderbouwing van het idee van een vuurplaats in deze ruimte.

Een heikel punt is het al dan niet bestaan van een doorgang tussen de ruimtes S13 en S14:

BAAC 2005: “Door de verschillende verbouwingen in deze ruimte [S14] is het ... niet mogelijk gebleken meerdere aanwijzingen voor het gebruik als ritueel bad waar te nemen. Denk hierbij aan een toegang tot dit bad middels een trap”.

ADC 2005: “Er zijn geen sporen aangetroffen dat de ruimten S12 en S13 verbonden waren met de ernaast gelegen ruimten.”

ADC 2009: “De aanwezigheid van een doorgang tussen deze twee kelderdelen is zelfs niet meer te achterhalen”. “Door later aanpassingen is deze mogelijke doorgang echter verdwenen”.

Dolmans 2011: “ Vanuit deze ruimte [S13] werd via een hoger gelegen drempel het eigenlijke mikwe ... bereikt”. Waar komt deze drempel vandaan?

Nieuw in 2011 is de vermelding: “in de noordoosthoek van het mikwe lijkt een iets oudere bouwphase aanwezig te zijn. Volgens de onderzoekers zijn deze ouder muurdelen bewust hergebruikt.” In de eerdere rapporten wordt hiervan geen melding gemaakt. De opmerking verwijst waarschijnlijk naar het rapport van ir. Pletinckx uit 2010: “Een belangrijk element die in de andere onderzoeken niet werd belicht is de oudere fase in de hoek S25-S26”. Hoe zo “de onderzoekers”? Hoe betrouwbaar is de waarneming van de heer Pletinckx?

Deze opmerkingen lijken misschien te detaillistisch voor dit rapport, maar zij raken wel een fundamenteel punt met betrekking tot de wetenschappelijke betrouwbaarheid (de eerste casus) en zorgvuldigheid. Het aanpassen van data aan een gewenste uitkomst is een vorm van wetenschappelijke misleiding, ook al betreft het ‘maar’ een publieksgerichte boek.

12 Rapportage aan Raad en Bestuur

Er heeft regelmatig direct contact plaats gevonden tussen de medewerkers (Stadsbeleid, afdeling BLGPR) en het gemeentebestuur, met name de wethouders Wolters en Leppink, in oktober 2004 door Van 't Hof, daarna door Dolmans. Eerst (16.10.04) wordt nog gesteld dat er behoefte is aan “een bevestiging van het huidige vermoeden van de ... als een

Notitie

middeleeuwse Mikwe door een expert in deze". Op 9 november – het BAAC-onderzoek is dan net afgesloten – is er geen reserve meer. Er wordt zondermeer over 'het Mikwe' gesproken, en wat daarmee moet gebeuren. Op 12 november bespreken de burgemeester en wethouders Wolters "behoud van de mikwe" met vertegenwoordigers van de Venlose joodse gemeenschap. Eind januari wordt de Raad over de uitplaatsing geïnformeerd en het besluit daartoe voorbereid. Op 31 januari 2005 wordt de aanzet gegeven tot oprichting van de Stichting Mikwe. In het hele traject klinkt geen spoor door van eventuele twijfel m.b.t. de interpretatie.

De draad wordt weer opgepakt in het einde van 2007 als de herbestemming van 'het mikwe' aan de orde komt. B & W berichten op 15 oktober 2007 aan de Raad :

"Deze kelderstructuur is door bouwhistoricus de heer B. Klück geïnterpreteerd als Mikwe.

Naar aanleiding van de ontdekking is in 2004 en begin 2005 nader archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Beide onderzoeken bevestigen de interpretatie van het complex als Mikwe, hoewel vermeld wordt dat een 100% zekerheid niet is te geven. Dit wordt veroorzaakt door het ontbreken van typisch Joods religieuze gebruiksvoorwerpen. Dit is overigens historisch geheel verklaarbaar." En verder: "... maakt de interpretatie als Mikwe uiterst aannemelijk".

Een jaar later (21.08.2008) wordt dezelfde zin aangevuld met de ontdekking van de 'menora'.

Weer twee jaar later (1 september 2010) is er kennelijk behoefte de 'authenticiteit' te verdedigen, waarmee de interpretatie wordt bedoeld. Er wordt dan bericht aan de wethouders Teeuwen en Beurskens ter voorbereiding van de definitieve huisvesting:

"In het verleden zijn vragen geopperd over de authenticiteit van het mikwe. Deze vragen komen voort uit vraagtekens omtrent datering, indeling en vondstmateriaal. Al deze vragen zijn in detail beschreven in het in juli gepresenteerde boek "Venlo aan de Maas" (hfdstk 15). Volgens alle geraadpleegde internationale mikwe-deskundigen komt de mikwe-structuur overeen met alle vereisten voor een Joods en middeleeuws ritueel bad. In mei heeft mikwe deskundige Schütte (onderzoeker middeleeuwse Joodse wijk en mikwe Keulen) nog aangegeven absoluut zeker te zijn van de authenticiteit. Hij baseert zich daarbij op de meest recente archeologische informatie uit onder andere Keulen en Regensburg. Tevens heeft Dr. Schütte de aanpalende bouw geïdentificeerd als synagoge."

Vervolgens wordt gesteld dat onderzoek heeft aangetoond dat de menorah authentiek is en dat er volgens ir. Pletinckx geen elementen meer zijn die vraagtekens oproepen rond de authenticiteit.

Het onderzoek van het dossier en de interviews wijzen echter uit dat bij iedere zin van deze argumentatie vraagtekens te zetten zijn en dat er zeker geen sprake is van 'absolute zekerheid'. Zie voor een relativering van de laatste statements ook § 5 van dit rapport.

De conclusie kan niet anders zijn dan in geen enkele fase van het proces, behoudens de eerste maand, iets van de kritische kanttekeningen doorklinkt. Vragen en scepsis worden omgebogen tot bevestiging van de mikwe-interpretatie. In plaats van eigen argumenten verschuilt hij zich achter opinies van anderen, bij voorkeur buitenlandse 'deskundigen', die of geen kennis bezaten van het volledige dossier, of van wie de deskundigheid moet worden betwijfeld. De berichtgeving aan Burgemeester en Wethouders, alsmede aan de Raad kan niet anders gekwalificeerd worden als eenzijdig, onjuist en misleidend. Dat is echter

Notitie

grotendeels terug te voeren op de onkritische attitude ten aanzien van het bronnenmateriaal en de fixatie op die ene mikwe-verklaring.

Samenvatting van de bevindingen

Op basis van het voorliggende dossier, de opgevraagde documenten bij de onderzoeksbureau's ADC en BAAC, publicaties en de interviews moet de commissie helaas vaststellen dat op het onderzoek van het veronderstelde mikwe wel het een en ander valt aan te merken.

1,2 een bijzondere kelder

Prematuur is een nog onvoldoende onderbouwd idee (de 'identificatie' als mikwe door Klück) met grote stelligheid uitgedragen naar andere gemeentelijke diensten (archief), het Limburgs Museum, de Joodse gemeenschap en het gemeentebestuur.

3,4 veldonderzoek

Het veldonderzoek leidde tot een kritische discussie over de mikwe-hypothese, maar de tegenargumenten van de onderzoekers zijn door de gemeente(-archeoloog) in zijn rapportage en berichtgeving genegeerd.

5 externe beoordeling

Scepsis van geraadpleegde, met name Duitse collega's werd niet als zodanig onderkend en door de gemeente-archeoloog opgevat als bevestiging van de eigen interpretatie.

6 menora

De authenticiteit van de menora-graving kan niet worden onderbouwd op basis van het dossier.

7 organisatie

Het onderzoek had te lijden van spanningen tussen enerzijds het 'officiële' onderzoek door daarvoor gecontracteerde en gekwalificeerde archeologische bedrijven en anderzijds informeel onderzoek buiten het contract om van dezelfde structuren. Een dergelijke onderzoeksverhouding is ongewoon en organisatorisch onwenselijk.

Deze tweedeling ging bovendien gepaard met persoonlijke controverses tussen opdrachtgever (de gemeente, in de personen van Van 't Hof, Klück en Dolmans), en uitvoerders (met name in de persoon van Viersen), die een rationele besluitvorming in de weg stonden.

8 feitelijke kritiek

Aan vroegtijdige waarschuwingen tot grotere voorzichtigheid van de met name de projectleider van het onderzoek (Van der Velde) is door de gemeentelijk archeoloog geen gevolg gegeven, hoewel juist van hem een dergelijke, meer kritische houding verwacht zou mogen worden. De bestaande controverses werden daarmee verbreed.

Notitie

Van de rapporten van de onderzoeksinstituten worden alleen de feitelijke, bouwkundige beschrijvingen geaccepteerd, de chronologische analyse (onderscheiden bouwfasen) en de concrete argumenten tegen een gebruik als mikwe worden genegeerd ten faveure van de eigen overtuiging.

9 Methodische kritiek

De resten zijn slechts geconfronteerd met één mogelijke verklaring. Alternatieven zijn niet overwogen. Met argumenten pro en contra is selectief omgegaan. Ter ondersteuning worden externe oordelen aangevoerd die onzuiver worden weergegeven, op beperkte gegevens zijn gebaseerd of onvoldoende ter zake kundig.

10 Verslaglegging

Een wetenschappelijke publicatie, die aan de archeologische criteria voldoet, ontbreekt nog, waardoor de interpretatie wetenschappelijk niet verifieerbaar is en argumenten en interpretaties niet zijn onderbouwd. Ook in de voorliggende artikelen is dit niet het geval, waardoor de interpretatie speculatief blijft.

11 integriteit

- 1) De directe sturing door een opdrachtgever van de uitkomsten van contractonderzoek in zijn eigen interpretatierichting moet worden aangemerkt als een inbreuk op de wetenschappelijke integriteit van de betreffende onderzoekers. Daarop is in de eerste plaats de opdrachtgever te veroordelen. Anderzijds hadden de onderzoekers zich hiertegen moeten verzetten. In het onderzoekcontract was dit evenwel niet expliciet vastgelegd, omdat deze kwestie in de archeologie in het algemeen geen rol speelt.
- 2) Het onjuist of 'mooier' presenteren van waarnemingen moet worden aangemerkt als wetenschappelijke misleiding, zelfs als bedrog.

12 berichtgeving naar naar Raad en B&W

In de communicatie met burgemeester, wethouders en raad wordt vanaf 18 oktober 2004 nergens enige twijfel uitgesproken ten aanzien van de interpretatie of van kritiek daarop gewag gemaakt. Het zijn uitsluitend positieve berichten. Telkens wordt aangevoerd dat de geraadpleegde internationale deskundigen de identificatie als mikwe hebben bevestigd. Dit is apert onjuist en een verdraaiing van de feitelijke berichten.

Notitie

Conclusies

De interpretatie van de middeleeuwse kelders aan de Oude Markt is niet gebaseerd op een analyse volgens de geldende archeologische normen, dat wil zeggen een afweging van argumenten. Tegenargumenten worden genegeerd, rapportages aangepast en tenslotte zelfs data gemanipuleerd. Feitelijk bevinden we ons aan het eind van een traject, waarin ons voortdurend een rad voor ogen is gedraaid.

In eerste instantie was de interpretatie gebaseerd op intuïtie, niet op discriminerende kenmerken. Het idee werd voorbarig naar buiten gebracht en vrijwel direct in Venlo geaccepteerd. Na een maand trekken de initiatiefnemers (van 't Hof en Klück) zich terug om de verdere afhandeling over te laten aan de gemeente-archeoloog (Dolmans). Alleen zou de 'ontdekker' zijn naam nog lenen aan de publicatie in 2009.

Wetenschappelijk gezien gaat er in het dan volgende traject van alles mis, het is onthutsend, meer dan alleen maar onzorgvuldig.

Allereerst is er sprake van een tunnelvisie, één idee dat *à tort et à travert* wordt verdedigd. De focus is uitsluitend op een Joodse context. Andere opties worden niet onderzocht. Er wordt geen gewicht toegekend aan de argumenten van de gecontracteerde onderzoekers, gebaseerd op de veldwaarnemingen. Daartegenover wordt kritiekloos afgegaan op meningen van derden. De historische mogelijkheid van een mikwe wordt opgevat als 'bewijs' in plaats van een mogelijkheid. Een dergelijk selectief omgaan met gegevens en de focus op één gewenste uitkomst is het kenmerk bij uitstek van een onwetenschappelijke benadering.

In de loop van de tijd komt het van kwaad tot erger. Het begint met het negeren of bagatelliseren van tegenargumenten. Dat wordt al snel gevolgd door verdraaiing van informatie, er is sprake van ingrijpen in de rapportages ten gunste van het mikwe en uiteindelijk zelfs van manipulatie van basisgegevens. De eenzijdige en onjuiste voorstelling van zaken, ook naar de Raad, kan niet anders worden aangemerkt als misleidend tot bedrieglijk.

Het is bij dit alles de vraag in hoeverre Dolmans oprecht in zijn eigen visie heeft geloofd, en wanneer er mogelijk ook bij hem twijfels zijn gerezen. Uit zijn publicaties blijkt daarvan weinig. In 2011 presenteert hij zijn opvattingen nog met volle overtuiging en bij het interview van het Nieuw Israëlitisch Weekblad in augustus 2013 bijt hij nog fel van zich af. Of is dat een façade? Er zijn zeker indicaties dat hij willens en wetens heeft gehandeld, met name in zijn artikel uit 2011. Ook de voortdurende behoefte om het eenmaal ingenomen standpunt te rechtvaardigen, zelfs uiteindelijk met uitspraken van de heer Pletinckx, kan gezien worden als een indicatie van onzekerheid.

Hoe kon dit gebeuren, gedurende zo'n lang tijdtraject? Allereerst bezat de gemeente-archeoloog een grote autonomie in zijn handelen. Naar zijn leidinggevendende behoefde hij, zeker inhoudelijk, geen rekening en verantwoording af te leggen. Je kan stellen dat er ambtelijk in zekere zin sprake was van een lack of control. Daarnaast werd evenmin in de vakwereld verantwoording afgelegd in de vorm van een wetenschappelijke publicatie.

Notitie

Tenslotte is er het gebrek aan ruggengraat van de archeologische onderzoeksbedrijven, die een harde confrontatie uit de weg gaan en de opdrachtgever nogal vergaand tegemoet komen. Het kan zijn dat Dolmans gevangen zat in een grotendeels zelf-geconstrueerde schijnwereld, waaruit geen uitweg meer was zonder gezichtsverlies voor hemzelf persoonlijk, het gemeentebestuur en de betrokken Joodse gemeenschap.

Naar wat de drive hierachter is geweest, kunnen we slechts gissen. Was het toegeven aan regionaal chauvinisme (“eindelijk hebben we ook in Venlo een vondst van internationaal belang”), was het een persoonlijke profilering, of speelde in het begin ook de verstoorde persoonlijke verhoudingen een rol? Voor de feitelijke constatering is dit niet zo relevant.

Aanbevelingen

Het verdient aanbeveling om de meningsvorming over de oorspronkelijke functie van de middeleeuwse kelders aan de Oude Markt uit die van de persoonlijke opinies te tillen en over te brengen naar die van objectiveerbare wetenschap. Dat houdt in een evaluatie van de basisgegevens uit het veldonderzoek (plattegronden, doorsneden, beschrijvingen, rapporten) door niet direct bij het onderzoek betrokken deskundigen. Eventueel kan daarbij gebruik gemaakt worden van de inventarisatie van interpretatieve knelpunten, die ik als nevenproduct van het onderzoek naar het archeologische proces opstelde. Speciale aandacht is daarbij gewenst voor:

- de kwestie van de middeleeuwse grondwaterstand in relatie tot het veronderstelde badruimte,
- de afwerking van het bassin van het bad,
- de doorgangen tussen en afwerking van de ruimtes.

Ten tweede is een archeologische verkenning nodig naar vergelijkingsmateriaal voor de bijzondere ruimte S12 en de functionele opties daarvoor

Ten derde valt te overwegen om het 14^e-eeuwse muurwerk ten behoeve van het gebruik als beerkelder te verwijderen om beter zicht te krijgen op de oorspronkelijke, 13^e-eeuwse bouw.